

ბრესტის საზავო ხელშეკრულება: ბოლშევიკების გულუხვი საჩუქარი ოტომანთა იმპერიას

საბჭოთა რუსეთისა და თურქეთის მისწრაფება სეპარატული ზავის დადებისკენ: დიპლომატიური თამაშები და ბოლშევიკების გულუხვი საჩუქრები ცენტრალურ წამყვან სახელმწიფოებს

1917 წლის 7 ნოემბრის გადატრიალების შემდეგ პეტროგრადის ბოლშევიკები მაშინვე ცენტრალურ წამყვან სახელმწიფოებთან (ოთხმაგი კავშირის⁶³ ოთხ წევრ ქვეყანასთან) სეპარატული საზავო მოლაპარაკებების ჩატარების ინიციატივით გამოვიდნენ. მოლაპარაკებების პირველი რაუნდი 1917 წლის 3 დეკემბერს დაიწყო გერმანიის ჯარების მიერ ოკუპირებულ ქალაქ ბრესტ-ლიტოვსკში. 15 დეკემბერს მიიღეს გადაწყვეტილება ცეცხლის შეწყვეტის შესახებ ერთი მხრიდან საბჭოთა რუსეთსა და მეორე მხრივ გერმანიასა და ავსტრია-უნგრეთს შორის. ამის შემდეგ საბჭოთა დელეგაციამ შეწყვიტა მოლაპარაკებები და პეტროგრადში დაბრუნდა, რომ ულიანოვ-ლენინის მთავრობისთვის მიღებულ შედეგებზე მოეხსენებინა. მეორე დღესვე ბოლშევიკურმა მთავრობამ გამოსცა რამდენიმე დეკრეტი, რომლებითაც პრაქტიკულად ნადგურდებოდნენ ძველი საიმპერატორო არმიისა და ფლოტის ნარჩენები, რუსეთი კი აბსოლუტურად დაუცველი ხდებოდა გერმანიისა და ავსტრია-უნგრეთის მხრიდან შემდგომი ექსპანსიის შემთხვევაში.⁶⁴

⁶³აქ: ანტანტის ქვეყნების (დიდი ბრიტანეთი, საფრანგეთი, რუსეთი) მოწინააღმდეგე ქვეყნების გერმანიის, ავსტრია-უნგრეთის, ბულგარეთისა და ოტომანთა იმპერიის ბლოკი.

⁶⁴ ერთი შეხედვით ამ და სხვა მოვლენებს, საბჭოთა მთავრობის დიპლომატიურ უვერტიურებსაც, რომლებსაც ადგილი ჰქონდათ 1917 წლის დეკემბრიდან 1918 წლის მარტამდე, არ გააჩნდათ არც ლოგიკა, არც პრაგმატული სარგებელი. მაგრამ ისინი მთლიანად ესადაგებთან

მოლაპარაკებები ერზინჯანში

ამასობაში, 1917 წლის 30 ნოემბერს კავკასიის ფრონტის სარდალმა პრჟევალსკიმ მიიღო მე-3-ე ოტომანური არმიის მეთაურის ვეჰიბ-ფაშას მიერ გამოგზავნილი და ხელმოწერილი წინადადება ცეცხლის შეწყვეტის შესახებ. და იმ დროს, სანამ საბჭოები ოთხეულის ქვეყანასთან მოლაპარაკებას ცდილობდნენ, გენერალმა ვიშინსკიმ, რომელიც ერთდროულად წარმოადგენდა კავკასიის არმიასაც და ამიერკავკასიის კომისარიატსაც, მოლაპარაკება დაიწყო ოტომანთა სარდლობასთან ქ. ერზინჯანში. ერთკვირიანი მოლაპარაკების შედეგი იყო 1917 წლის 18 დეკემბერს ხელმოწერილი ერზინჯანის დაზავება. დაზავების შეთანხმება კერძოდ შემდეგ პირობებს შეიცავდა:

- ყველა საბრძოლო ოპერაცია უნდა შეწყდეს შუალდამით შეთანხმების ხელმოწერის შემდეგ;
- სპეციალურად დანიშნულმა კომისიებმა უნდა გაატარონ ზუსტი სადემარკაციო ხაზები⁶⁵, რომლების გადაკვეთაც მტრულ არმიებს ეკრძალებათ;
- აკრძალულია სამხედრო ძლიერების გაზრდა ნებისმიერი მხრიდან;
- მესოპოტამიის ფრონტიდან კავკასიისაზე ოტომანთა ჯარის გადასროლა ჩაითვლება *casus belli*-დ;
- თურქეთის მხარე ვალდებულიებად იღებს სადემარკაციო ხაზებს შორის ნეიტრალურ ზონაში ქურთების მიერ და-

ლენინის, ტროცკისა და მათი პარტიული ამხანაგების დახვეწილ და ამასთან ერთად უკიდურესად ცინიკურ, მსოფლიო ჰეგემონიის მიღწევისკენ მიმართულ სტრატეგიას. სამწუხაროდ, ამ წიგნის მცირე ფორმატი ამ სტრატეგიის დაწვრილებითი ანალიზის ჩატარების საშუალებას არ იძლევა და ამიტომ იძულებული ვართ, შემოვიფარგლოთ მხოლოდ „მშვიდობის პროცესის“, რომელიც 1917 წლის დეკემბერში ბრესტ-ლიტოვსკში ამოქმედდა და უშუალო გავლენა მოახდინა შემდგომ მოვლენებზე სამხრეთ კავკასიის რეგიონში, ძირითადი ეტაპების ჩამოთვლით.

⁶⁵ ოჯანისიანის თანახმად, შეთანხმებით განსაზღვრული სადემარკაციო ხაზები თითქმის მთლიანად ემთხვეოდნენ 1916 წლის დეკემბრის ფრონტის ხაზს.

ზავების პირობების შესრულების გარანტიას; რუსეთის ჯარის მიერ ოკუპირებულ რაიონებში სამტრო მოქმედების ჩამდენ ქურთებს უნდა მოექცნენ როგორც ჩვეულებრივ ბანდიტებს – საომარი დროის კანონის მიხედვით;

- ერთ-ერთი მხარის მიერ დაზავების შეწყვეტის შესახებ მოწინააღმდეგე მხარეს უნდა შეატყობინოს საომარი მოქმედებების განახლებიდან 14 დღე-დამით ადრე.⁶⁶

მოლაპარაკებები ბრესტ-ლიტოვსკში და დეკრეტი „თურქულ სომხეთზე“

1918 წლის 22 დეკემბერს, ერზინჯანის დაზავებიდან ოთხი დღის შემდეგ ბრესტ-ლიტოვსკში დაიწყო მოლაპარაკებების მეორე ფაზა საბჭოებსა და წამყვან სახელმწიფოებს შორის. ამჯერად საბჭოთა დელეგაცია ყველა ოთხი წამყვანი სახელმწიფოს წარმომადგენლებს შეხვდა. ოტომანთა იმპერიის ემისრად გამოდიოდა თალაათ-ბეი⁶⁷. მოლაპარაკებების მეორე ფაზის მსვლელობაში საბჭოებმა დღის წესრიგში ჩასვეს სამხრეთ კავკასია და აღმოსავლეთ თურქეთსა (თურქული სომხეთის ნაწილი და ლაზისტანი) და ჩრდილოეთ სპარსეთში „რუსეთის მიერ ოკუპირებული ტერიტორიების“⁶⁸ დატოვება შესთავაზეს პოლონეთში,

⁶⁶ Hovannisian, *Op.cit.*, p. 110.

Kazemzadeh, pp. 82-83.

⁶⁷ ბეგი, ბეი (თურქ. beg, bey – მბრძანებელი, მთავარი; თავდაპირველი თიურქული მნიშვნელობიდან bak – ბელადი) – ძველი თიურქული ტიტულების საერთო იერარქიაში მეორე ადგილზე იდგა ხანის შემდეგ. ოსმალეთის იმპერიაში ამ ტიტულს ფლობდნენ ასევე ზოგიერთი კატეგორიის სახელმწიფო მოხელეები, XIX საუკუნიდან კი – არმიისა და ფლოტის უფროსი ოფიცრები. ტიტული თურქეთში 1934 წელს გაუქმდა. თანამედროვე თურქეთსა და აზერბაიჯანში სიტყვა „ბეის“ პატივსაცემი პიროვნებისადმი ზრდილობიანი მიმართვის მნიშვნელობა აქვს (ევროპული მიმართვების – ბატონი, მისტერ, სინიორ და სხვ. – ანალოგი).

⁶⁸ ფრაზა „რუსეთის მიერ ოკუპირებული ტერიტორიები“ ბრჭყალებში ჩავსვით, იმიტომ რომ ბრესტ-ლიტოვსკის მოლაპარაკებების მეორე ფაზის დასაწყისისთვის კავკასიის ფრონტის სადემარკაციო ხაზების აღმოსავლეთით რეგულარული რუსული ჯარები პრაქტიკულად აღარ იყვნენ, მათი ადგილი კი უმეტესწილად სომხურმა, ქართულმა და ნესტორიანულმა (ასურულმა) ეროვნულმა ნაწილებმა დაიკავეს. ამასთან

ლიტვაში და კურლანდიაში ყოფილი რუსული ტერიტორიებიდან გერმანიის ჯარების გაყვანის სანაცვლოდ.

მოლაპარაკებების პროცესში სამხრეთ კავკასიის რეგიონის ჩაბმას წინ უძღოდა საბჭოების მიერ საზონოვ-საიქს-პიკოს 1916 წლის შეთანხმების საჯარო გაკიცხვა და მისი გასაიდუმლოების დარღვევა თურქეთის გაყოფის გეგმებთან დაკავშირებულ სხვა ადრე გასაიდუმლოებულ დოკუმენტებთან ერთად შეთანხმების ტექსტის რუსეთისა და საერთაშორისო გაზეთებში გამოქვეყნების გზით.⁶⁹ ავტორების უმეტესობის, რომლებიც 1917 და 1923 წლებს შორის საბჭოებისა და თურქების დამოკიდებულებების თემაზე წერდნენ, იმის შესახებ ვარაუდი, რომ ლენინი და მისი პარტია თურქეთს (როგორც ოტომანურს, ისე უფრო გვიანაც – ქემალისტურს) თავის მოკავშირედ თვლიდნენ ახლო აღმოსავლეთში მსოფლიო რევოლუციის გავრცელებისთვის ბრძოლაში, ემთხვევა.

იმავე დროს, ბოლშევიკების პარტიის რიგებში ეთნიკური სომხების მნიშვნელოვანი რაოდენობის არსებობის გათვალისწინებით საბჭოთა მთავრობას სომხურ საკითხზე გარკვეული პოზიციის დაკავება მოუხდა. 1917 წლის დეკემბერში სიტუაცია კავკასიის ფრონტზე და თურქულ სომხეთში არაერთხელ განიხილებოდა სახკომსაბჭოს („სახალხო კომისართა საბჭოს“ – როგორც მაშინ ოფიციალურად იწოდებოდა საბჭოთა მთავრობა) სესიების დროს. 1918 წლის 11 იანვარს ბოლშევიკურ გაზეთ «Правда»-ში ლენინისა და სტალინის ხელმოწერით გამოქვეყნდა დეკრეტი „თურქული სომხეთის შესახებ“.⁷⁰ დეკრეტში აღნიშნული იყო პირობები, რომლებსაც “თურქული სომხეთის თვითგამორკვევის“ გარანტია უნდა მიეცათ.

- „თურქული სომხეთის“ ფარგლებიდან ჯარის გამოყვანა და სომხური სახალხო მილიციის დაუყოვნებლივ შექმნა

ამიერკავკასიის დე-ფაქტო არსებული ადმინისტრაცია განხილულ მომენტში სამხრეთ კავკასიას რუსეთის ტერიტორიად თვლიდა, თან ლენინის საბჭოთა ხელისუფლების კანონიერებას არ სცნობდა.

⁶⁹ *Центральный государственный архив Октябрьской революции (ЦГАОР СССР)*, папка 5402, оп. 1, док. 3, с. 1.

⁷⁰ Novannisian, Op. cit., pp.99-100.

Кадишев, с. 43.

„თურქული სომხეთის“ მცხოვრებთა პირადი და ქონებრივი უსაფრთხოების უზრუნველყოფის მიზნით;

- „თურქული სომხეთის“ ფარგლებში ლტოლვილი სომხების, ასევე სხვადასხვა ქვეყნებში გაფანტული ემიგრანტი სომხების დაუბრკოლებელი დაბრუნება;
- ომის დროს თურქეთის სიღრმეში თურქ ხელისუფალთა მიერ იძულებით გასახლებული სომხების „თურქული სომხეთის“ ფარგლებში დაუბრკოლებელი დაბრუნება;
- „თურქული სომხეთის“ დროებითი სახალხო მმართველობის შექმნა დემოკრატიულ საწყისებზე არჩეულ სომეხი ხალხის დეპუტატთა საბჭოს სახით.⁷¹

ეს სახკომსაბჭოური დეკრეტი აშკარად თვალთმაქცურია, დაწყებული პირველივე პუნქტიდან, სადაც ლაპარაკია ამ დოკუმენტის გამოქვეყნებამდე რამდენიმე კვირით ადრე ბრესტ-ლიტოვსკში საბჭოთა დელეგაციის მიერ შეპირებული რუსული ჯარის გამოყვანაზე. დეკრეტში ასევე არ არის ცნების „თურქული სომხეთი“ ზუსტი განსაზღვრა. ხომ არ იგულისხმება ამ ცნების ქვეშ ისტორიული სომხეთის ნაწილი, რომელიც ომის მსვლელობაში რუსეთის ჯარის მიერ იყო ოკუპირებული? ანდა ყბადაღებული „ექვსი ვილაიეთი“? ან, შესაძლოა, „ექვსი ვილაიეთს“ პლუს კილიკია? აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ზემოთაღნიშნული დეკრეტის გამოცემის მომენტში „სომხური მილიცია“ უკვე არსებობდა სომხური კორპუსის ფორმით, რომელსაც ახლა ფრონტის ხაზი ეკავა ერზინჯანიდან ვანამდე. ქალაქ ვანში კი, რუსული საოკუპაციო ზონის ფარგლებში, უკვე დე-ფაქტო არსებობდა თურქული სომხეთის ადმინისტრაცია.

დეკრეტის ტექსტი ასევე შეიცავდა შემდეგ ფრაზას: „კავკასიის საქმეებში საგანგებო დროებით კომისარს სტეფანე შაუმიანს ევალება ყოველგვარი თანადგომა გაუწიოს „თურქული სომხეთის“ მოსახლეობას მე-2-ე და მე-4-ე პუნქტების განხორციელების საქმეში, ასევე შეუდგეს შერეული კომისიის შექმნას „თურქული სომხეთის“ ფარგლებიდან ჯარების გამოყვანის (პუნქტი 1) ვადისა და ხერხის დასადგენად“.⁷²

⁷¹ *Декреты Советской власти. Том I. 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г.* (Москва, 1957), с.208.

⁷² *Там же*, с. 209.

ბედის ირონიით, შაუმიანს დაკისრებულ ზემოთხსენებულ „დავალეხას“ წმინდად დემაგოგიური ხასიათი ჰქონდა იმის გამო, რომ არც ბ-ნი შაუმიანი, არც იმ დროისთვის მხოლოდ ბაქოს ქალაქის ფარგლებით შემოსაზღვრული მისი საბჭოთა ადმინისტრაცია არც ოტომანური თურქეთის, არც ამიერკავკასიის კომისარიატის, არც აფშერონის ნახევარკუნძულის ფარგლებს იქით სომხური ორგანიზაციების მიერაც კი არ იყვნენ აღიარებული. ამგვარად, დეკრეტი „თურქული სომხეთის შესახებ“, როგორც ჩანს, გამოცემული იყო მხოლოდ და მხოლოდ „შიგა სარგებლობისთვის“, მიზნად რუსულ ბოლშევიზმში სომეხი რევოლუციონერებისა და მსოფლიო დიასპორის იმედგაცრუების პროცესის შეჩერება ჰქონდა.

ამ დროს პაუზებითა და შეფერხებებით აგრძელებდნენ მოლაპარაკებებს ბრესტ-ლიტოვსკში. საბჭოთა დელეგაცია ბოლშევიკური ხელმძღვანელობისგან მიღებული დირექტივების შესრულებით მოლაპარაკებების მაქსიმალურად გაჭიანურებას ცდილობდა, მიუხედავად იმისა, რომ გერმანიის მიერ წამოყენებული პირობები რუსეთისთვის უფრო და უფრო ნაკლებ ხელსაყრელი ხდებოდნენ. 1918 წლის 4-დან 20 იანვრამდე გერმანია და ავსტრია-უნგრეთი ასევე აწარმოებდნენ (საკმაოდ წარმატებითაც) სეპარატულ საზავო მოლაპარაკებებს უკრაინის დელეგაციასთან, რაც 1918 წლის 22 იანვარს უკრაინის დამოუკიდებლობის დეკლარაციითა და იმავე წლის 9 თებერვალს – ცენტრალურ წამყვან სახელმწიფოებსა და უკრაინას შორის სეპარატული საზავო ხელშეკრულების ხელმოწერით დასრულდა. თუმცა ამ ხელშეკრულების დებულებები საკმაოდ მძიმე იყო, ხელშეკრულება იმავე დროს ინარჩუნებდა ყოფილი რუსეთის იმპერიის უკრაინული ტერიტორიების (ეგრეთ წოდებული „დნეპრის უკრაინის“) მთლიანობას და ახალი სახელმწიფოს თითქმის ყველა ამბიციას აკმაყოფილებდა.⁷³

ბრესტ-ლიტოვსკის მოლაპარაკებების მსვლელობაში სამხრეთ კავკასიას ასევე ჰქონდა შესაძლებლობა, უკრაინის მაგალითს მიჰყოლოდა, როცა 1918 წლის 14 იანვარს გენერალ-ლეიტენანტმა ილია ოდიშელიძემ (ქართული კორპუსის მეთაურმა) ვეჰიბ-ფაშასგან მიიღო წერილი, რომელშიც თურქეთის მე-3-ე არმიის მეთაური ენვერ-ფაშას (ოტომანთა იმპერიის სამხედრო მინისტრის)

⁷³ Paul Robert Magocsi, *A History of Ukraine* (Toronto, 1996), pp. 476 and 483-485.

სახელით ეკითხებოდა „კავკასიის დამოუკიდებელ მთავრობასთან გულთბილი დამოკიდებულების დამყარების შესაძლებლობის“ შესახებ,⁷⁴ ასევე თხოვდა ნებართვას „სამართლიან ორმხრივ ზავზე მოლაპარაკების ჩასატარებლად“ ტფილისში თურქეთის დელეგაციის გამოგზავნაზე.⁷⁵ ორი დღის შემდეგ ვეჰიბმა ოდიშელიძეს კიდევ ერთი წერილი გაუგზავნა, რომელშიც ის ამიერკავკასიის (სამხრეთ კავკასიის) ადმინისტრაციას ბრესტ-ლიტოვსკში ცალკე დელეგაციის გაგზავნის რეკომენდაციას აძლევდა.⁷⁶ მაგრამ ამიერკავკასიის კომისარიატმა ეს შესაძლებლობა არ გამოიყენა. ავალოვის, ოვანისიანისა და კვინიტაძის აზრით, ამიერკავკასიის პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულმა ხელმძღვანელობამ ერთგვარი ყოყმანის შემდეგ თავისთვის დაუშვებლად მიიჩნია თურქეთთან სეპარატულ მოლაპარაკებაში ჩაბმა უკვე არარსებული რუსეთის იმპერიისა და „რუსული რევოლუციისა და დემოკრატიისადმი“ რუდინენტული ლოიალობის შეთავსების გამო.⁷⁷ რაც შეეხება ამიერკავკასიის კომისარიატის უარს ბრესტ-ლიტოვსკის მოლაპარაკებებში თავისი წარმომადგენლების გაგზავნის მიზეზებზე, კაზეზადე ამის ახსნას იმაში ხედავს, რომ მის მიერ ციტირებული საბჭოთა სამთავრობო დოკუმენტების თანახმად ვეჰიბ-ფაშას უკანასკნელი წერილი გენერალ ოდიშელიძისადმი ადრესატამდე მხოლოდ თებერვლის შუა რიცხვებში მივიდა.⁷⁸ ნებისმიერ შემთხვევაში არ ვხედავთ მიზეზს, არ დავეთანხმეთ იეშქეს აზრს, რომლის თანახმად 1918 წლის იანვარში თურქეთის საზავო ინიციატივის მიუღებლობა

⁷⁴ Hovannisian, *Op. cit.*

Авалов, стр.30.

⁷⁵ Hovannisian, *Op. cit.*

Зураб Авалов, *Независимость Грузии в международной политике 1918-1921* (Париж, 1924), с. 30.

⁷⁶ Kazemzadeh, *Op.cit.*

Hovannisian, p. 120.

⁷⁷ Авалов, с. 31.

Hovannisian, pp.119-120.

Kazemzadeh, p. 84.

Г. И. Квинитадзе, *Мои воспоминания в годы независимости Грузии 1917-1921* (Париж, 1985), с. 5.

⁷⁸ Kazemzadeh, p.84.

ამიერკავკასიის ლიდერების ფატალური შეცდომა იყო.⁷⁹ მართლაც, თუ 1918 წლის იანვრის შუა რიცხვებამდე ბრესტ-ლიტოვსკში თურქეთის დელეგაცია დაჟინებით მხოლოდ ომისწინანდელი საზღვრების აღდგენას ითხოვდა, საზავო მოლაპარაკებების შეჩერებისა და გერმანიის შემდგომი შეტევის შემდეგ (იხ. ქვემოთ) თურქეთის ამბიციის უფრო შორს წავიდა და ოტომანურმა მთავრობამ თავისი მოთხოვნები კიდევ ბათუმსა და ყარსზეც გაავრცელა.⁸⁰

1918 წლის თებერვლის შუა რიცხვებში გერმანიის მთავრობა, როგორც ჩანს, დაიღალა მოლაპარაკებების გაჭიანურების საბჭოთა პოლიტიკისგან. 1918 წლის 18 თებერვალს ბრესტ-ლიტოვსკში ბოლშევიკების დელეგაციის მეთაურ ლევ ტროცკისთვის გადაცემული ულტიმატუმის შემდეგ, წამყვან სახელმწიფოებსა და უკრაინას შორის ზავის დადებიდან მალე გერმანიისა და ავსტრია-უნგრეთის ჯარებმა აღმოსავლეთ ფრონტზე შეტევა განაახლეს.⁸¹

ოტომანთა იმპერიას იერიში მიაქვს

1918 წლის 2 თებერვალს ოტომანთა მე-3-ე არმიის ჯარებმა დაარღვიეს ერზინჯანის დაზავება და იერიში მიიტანეს სომხურ ნაწილებზე სოფელ ჩარდახლუსთან.⁸² კავკასიის ფრონტზე საბრძოლო მოქმედებების განახლებას წინ უძღოდა სომეხ ჯარისკაცებსა და დერსიმ-ზაზას⁸³ ტომის ქურთ აჯანყებულებს შორის

⁷⁹ Gotthard Jäschke, *Der Turanismus der Jungtürken : zur osmanischen Aussenpolitik im Weltkrieg* (Leipzig, 1941).

⁸⁰ Hovannisian, p.103.

⁸¹ Erich F.W. Ludendorff, *My War Memories, 1914-1918, Vol. II* (Uckfield, 2005), pp. 556-561.

⁸² Allen, Muratoff, p. 460.

ჩარდახლუ (თანამედროვე ჩანლიბელი) – აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე შამქორის რაიონში მდებარე სოფელი.

⁸³ ზაზა (zāzā) – აქ: თურქეთის აღმოსავლეთში, ტიგროსისა და ევფრატის ზემო წელში მცხოვრები ირანული ეთნოსი; ხშირად თვლიან ქურთული ეთნოსის ნაწილად, რომლისგანაც განსხვავდებიან აღმსარებლობით (ისლამის სხვა მიმდინარეობა) და სალაპარაკო ენით ზაზაკი (Zazaki, მიეკუთვნება ინდოევროპული ოჯახის ირანული ენების ჩრდილო-დასავლეთ ჯგუფს). ყველაზე თავისებური ჩრდილო ზაზა ძირითადად სახლობს ოლქ დერსიმში (ჩრდ. ზაზ. Dersim – ვერცხლის კარიბჭე), ახლანდელ თურქულ პროვინცია თუნჯელიში (Tunceli).

მუდმივი შეიარაღებული შეტაკებების (ერზინჯანსა და ერზურუმს შორის) ორი თვე, ასევე პროტესტების სერია გენერალ ვეჰიბ-ფაშას მხრიდან „მუსლიმანების მასობრივ მკვლევლობებთან“ დაკავშირებით, რასაც თითქოსდა სომეხი ჯარისკაცები ჩადიოდნენ.⁸⁴ გენერლების ლებედინსკისა და ოდიშელიძის დროულმა პასუხებმა, რომლებსაც თან ახლდა დაპირება მათი სარწმუნოებისა და ეროვნებისგან დამოუკიდებლად ოკუპირებული ტერიტორიის ყველა მცხოვრების სიცოცხლის, ღირსებისა და ქონების პატივისცემასა და დაცვაზე, ისევე, როგორც მტკიცებამ იმის შესახებ, რომ სამოქალაქო მოსახლეობის წინააღმდეგ ყველა დამნაშავე დამტკიცებულ ბოროტმოქმედებაში სასტიკად დაისჯება, გავლენა ვერ მოახდინეს თურქი სარდლის გადაწყვეტილებაზე სამხრეთ-დასავლეთის მხარის განახლების შესახებ.⁸⁵ ამის მიუხედავად, ვეჰიბ-ფაშა ეცადა საქმის ისე წარმოდგენას, თითქოს ერზინჯანის დაზავება ჯერ ისევ ძალაში რჩებოდა, თურქეთის ჯარის წინააღმდეგ სადემარკაციო ხაზის იქით კი აქტიურ ფაზაში ომის დაბრუნებას არ ნიშნავდა. ლებედინსკისადმი 1918 წლის 12 თებერვლით დათარიღებულ თავის დეპეშაში ვეჰიბი შემდეგს ამტკიცებდა:

იძულებული ვარ, წინ წავწიო ჩემს დაქვემდებარებაში მყოფი ორი არმიის კუთვნილი სამხედრო ნაწილების ცალკეული ელემენტები, ამის მიუხედავად მინდა გაცნობოთ, რომ ეს არაა მტრული აქტი... უმორჩილესად ვთხოვთ, მიიღოთ ჩემი გულითადი და გულწრფელი მტკიცება მასში, რომ ჩვენთვის ერზინჯანის დროებითი დაზავების პირობები ძალაში დარჩენას აგრძელებს, გარდა სადემარკაციო ხაზის პატივისცემის შესახებ მათი პარაგრაფისა, რომელმაც უეჭველად დაკარგა ძალა რუსული ჯარის აღსრულებული ევაკუაციის გამო.⁸⁶

⁸⁴ Allen, Muratoff, p. 460.

Hovannisian, p.122.

⁸⁵ ოვანისიანის გამოკვლევების შედეგების თანახმად დაზავების მოკლე პერიოდის განმავლობაში ერზინჯანში და მის გარშემო დაილუპა დაახლოებით ორასი მუსლიმანი, მაგრამ მთლიანობაში ვეჰიბ-ფაშას მტკიცება დიდად გაზვიადებული იყო და სინამდვილეში მხოლოდ დასუსტებულ მტერზე თავდასხმის საბაზი გახდა.

⁸⁶ Hovannisian, p.123.

იმავე დღეს ოტომანთა მე-3-ე არმიამ გენერალ ვეჰიბ-ფაშას სარდლობით შეტევა დაიწყო ერზინჯანისა და ტრაპიზონის მიმართულებით.

თურქების თებერვლის შეტევის დაწყებისას სომხური კორპუსის ნაწილები, რომელთა რიცხვი 21 ათას მებრძოლს არ აღემატებოდა, გენერალ ნაზარბეკოვის საერთო სარდლობით ძირითადად კონცენტრირებული იყო: ქ. ერზინჯანში და მის გარშემო (დაახლოებით 4000 ჯარისკაცი და ოფიცერი ექვსი საარტილერიო ქვემეხით პოლკოვნიკ ნიკოლაი მორელის მეთაურობით); ქ. ერზურუმთან (3500 ჯარისკაცი და ოფიცერი ოცდარვა საარტილერიო ქვემეხით გენერალ ანდრანიკის მეთაურობით), ქალაქების ყალეს, ჰინისყალას⁸⁷, ქოფისა და ვანის გარშემო, ასევე ერევანსა და ალექსანდროპოლში⁸⁸, სადაც გადაწყვეტილი იყო განსაზღვრული სამხედრო ძალის დაკავება პროთურქული ბანდების შემოტევის შემთხვევისთვის ტერიტორიიდან, რომელმაც შემდეგ აზერბაიჯანი შეადგინა.⁸⁹ სომხური კორპუსის დისლოკაციის ჩრდილოეთით განლაგებული იყო გენერალ ვასილ გაბაშვილის ათიათასიანი ქართული კორპუსი, რომლის ძალები გაფანტული იყო ქალაქებს – ტრაპიზონს, არდასას, გუმუშჰანეს⁹⁰, ბათუმს, ახალციხესა და ქუთაისს შორის.⁹¹ გენერლებს ევგენი ლებედინსკისა და ილია ოდიშელიძეს დაქვემდებარებული ზემოთ

⁸⁷ ჰინის (თურ. *Hınıs*, სომხ. *ჰნუს*) – ქალაქი და რაიონი ერზურუმის პროვინციაში.

⁸⁸ გიუმრი (ზოგიერთ ადრინდელ წყაროში – გუმრი, 1837 წლიდან – ალექსანდროპოლი, 1924-1990 წლებში – ლენინაკანი) – სომხეთის სიდიდით მეორე ქალაქი.

⁸⁹ Allen, Muratoff, pp. 458-459 and 460-461.

Novannisian, p.121.

Кадишев, стр. 43-48.

⁹⁰ გუმუშჰანე (*Gümüşhane*; თურქ. *Gümüş* – ვერცხლი, ფარსი „ჰანე“ – სახლი), არგირუპოლის (ბერძ. – ვერცხლის ქალაქი) — ქალაქი ჩრდილო-აღმოსავლეთ თურქეთში, შავი ზღვის რეგიონში, პონტოს მთების სამხრეთ ფერდობზე, გუმუშჰანეს პროვინციის ადმინისტრაციული ცენტრი. გუმუშჰანეს პროვინცია არ მდებარეობს შავი ზღვის სანაპიროზე, ხოლო თავად ქალაქი გუმუშჰანე ოთხივე მხრიდან მთებითაა შემოფარგლული.

⁹¹ Allen, Muratoff, p. 462.

Кадишев, стр. 48-49.

დასახლებული ყველა შეიარაღებული ძალა საკმარისი არ იყო, წარმატებით დაეცვა ფარდობითად დიდი ოკუპირებული ტერიტორია განუვითარებელი ინფრასტრუქტურითა და კავშირისა და მომარაგების არასაიმედო ხაზებით, რომლებსაც მუსლიმანი დივერსანტები (უპირატესად ქურთები) რეგულარულად ჭრიდნენ. აღწერილი რთული გარემოება ფრონტზე კიდევ იმითაც ღრმავდებოდა, რომ ქართული და სომხური ნაწილების მანევრირება შეუძლებელი იყო თურქული სომხეთისა და ლაზის-ტანის პანიკაში ჩავარდნილი ქრისტიანული მოსახლეობის ნაშთების ოტომანთა ჯარებისა და ადგილობრივი მუსლიმანების მიერ მათი გარდაუვალი გაჟლეტისგან დაცვის აუცილებლობით.

აღენისა და მურატოვის აზრით ვეჰიბ-ფაშას მე-3-ე ოტომანური არმია, რომელიც განლაგებული იყო სადემარკაციო ხაზის გასწვრივ შავი ზღვის სანაპიროზე ქალაქ თირებოლუსა და მდინარე ყარასუზე⁹² სოფელ ქემაჰს⁹³ შორის, 1918 წლის თებერვლის დასაწყისისთვის საკმაოდ ძლიერი იყო იმისთვის, რომ გაეტეხა როგორც სომხური, ისე ქართული ნაწილების წინააღმდეგობა. თავის შემადგენლობაში 45.000-დან 50.000-მდე პირადი შემადგენლობით, ირეგულარული კავალერიის ჩათვლით, ასევე 160 საარტილერიო ქვემეხით ამ არმიას შეეძლო ამიერკავკასიის ჯარების წინაშე ორჯერ მეტი უპირატესობით დაეტრახა.⁹⁴ ამის გარდა, სამხრეთ კავკასიის დამცველებს (ქართველებსა და სომხებს) მარცხენა ფლანგიდან ემუქრებოდა ოტომანური არმიის მდინარე ევფრატსა და სპარსეთის საზღვარს შორის დისლოცირებული მე-4-ე კავკასიური კორპუსი ალი-იჰსან-ფაშას მეთაურობით, მათ ზურგში კი თანდათანობით ღვივდებოდა მუსლიმანური მოსახლეობის მასიური აჯანყება არა მხოლოდ თურქულ სომხეთსა

⁹² ყარასუ (თურქ. Karasu – შავი წყალი) – შუა აზიის, კავკასიის, ყირიმი-სა და ევრაზიის ყველა რეგიონში, სადაც თურქული ხალხების რამდენადმე მნიშვნელოვანი ყოფნა შეინიშნებოდა, ტოპონიმიკაში გავრცელებული სახელწოდება. აქ: მდინარე თურქეთის აღმოსავლეთში, ევფრატის ერთ-ერთი, მარჯვენა შემადგენელი (დასავლეთ ევფრატი, ზემო წელში – ყარასუ-ნეჰრი).

⁹³ ქემაჰი (Kemah) – აქ: დასახლება და რაიონი თურქეთის ერზინჯანის ვილაიეთში, მდინარე ევფრატის ნაპირზე. პირველ მსოფლიო ომში, 1915 წლის ზაფხულში, ამ ადგილებამდე მიაღწიეს რუსეთის კავკასიის არმიის ჯარებმა.

⁹⁴ Allen, Muratoff, p. 460.

და ლაზისტანში, არამედ რუსეთის ტერიტორიის ყოფილ ტერიტორიებზე – ყარსისა და ბათუმის ოლქებში, ასევე ტფილისის გუბერნიის ახალციხის მაზრაში.⁹⁵ მეორე მხრივ, ოვანისიანისა და კადიშევის აზრით, ოტომანური ჯარის ზემოთ მოხსენებული უპირატესობა ქართველებსა და სომხებზე შეიძლებოდა ადვილად განულებულიყო საბრძოლო და სხვა სამხედრო მასალების, ფორმის ტანსაცმლის, და ფეხსაცმლისაგ კი, მწვავე ნაკლებობით თურქების ძლიერი დასუსტების გამო. რაც კიდევ უფრო მნიშვნელოვანია, ცუდი ინფრასტრუქტურისა და კვების პროდუქტის მწარმოებელი მოსახლეობის უმეტესი ნაწილის, რომელიც ან გაანადგურეს, ან გაყარეს ომით გაჩანაგებული რეგიონიდან, არყოფნის გამო თურქული არმია შიმშილის პერსპექტივას შეეჯახა. მაგრამ ძალიან მალე თურქებისთვის მისაწვდომი გახდა ომის წარმატებით საწარმოებლად საჭირო ყველა აუცილებელი მასალა და სურსათი, რაც საკმარისზე მეტი რაოდენობით ინახებოდა არარსებობაში დანთქმული რუსული კავკასიური არმიის საწყობებში ერზურუმში, ყარსში და სხვა ადგილებში და უკანდახეულმა ქართველებმა და სომხებმა უბრალოდ მიატოვეს.⁹⁶

ერზინჯანის დაცემა

ოტომანური ჯარების უეცარი შეტევა ჩარდახლუზე თურქების მიერ ბრძოლით დასავლეთ სომხეთის დაბრუნების ოპერაციის დასაწყისი გახდა. მნიშვნელოვანწილად მოვლენათა ასეთი შემობრუნება პროვოცირებული იყო 1918 წლის იანვარში ბრესტ-ლიტოვსკის მოლაპარაკებების მსვლელობაში ტროცკის მიერ წარმოთქმული „ცნობილი“ ლოზუნგით – „არც ომი, არც ზავი“.⁹⁷ 1918 წლის 13 თებერვალს ბრესტ-ლიტოვსკის მოლაპარაკებები შეწყვიტეს. იმავე დღის საღამოს კი ქალაქი ერზინჯანი თითქმის მთლიანად ბლოკირებული აღმოჩნდა, მისი დამცველები კი ქე-მაჰისა და ჩარდახლუს მიმართულებებიდან მოწინააღმდეგის 1-ლი კავკასიური კორპუსის შეტევის მოლოდინში იყვნენ. თურქებს გენერალი ქაზიმ ყარაბეჯირი მეთაურობდა. შექმნილ ვითარებაში

⁹⁵ Allen, Muratoff, pp. 463-464.

Кадишев, стр. 44, 48 и 51.

Hovannisian, p. 135 and 158.

⁹⁶ Hovannisian, p. 124, 135-137.

Кадишев, стр.48.

⁹⁷ Hovannisian, p. 123.

მორელმა ერზინჯანიდან უკან დახევის გადაწყვეტილება მიიღო და 14-დან 18 თებერვლამდე პერიოდში მისთვის მინდობილი ჯარი მამახათუნის⁹⁸ მიმართულებით წაიყვანა. ჯარის კოლონებს თან ახლდა ათასობით ლტოლვილი მასობრივი განადგურებისგან თავის გადასარჩენად. უკანდახევას, საეჭვოა, რომ ორგანიზებული ეწოდოს, რადგანაც სომხურმა ნაწილებმა დაყარეს ყველა საარტილერიო ქვემეხი და ტყვიამფრქვევევიც კი, ლტოლვილების ნახევარი კი ან გზაში დაიღუპა, ან ძლიერად მოიყინა.⁹⁹ ოთხი დღის შემდეგ თურქებმა მამახათუნიც დაიკავეს.

დენსტერვილის საექსპედიციო კორპუსის პირველი თავგადასავლები

ერზინჯანის დაცემიდან სამი დღის შემდეგ გენერალ დენსტერვილის მცირე საექსპედიციო კორპუსმა („დენსტერფორსმა“) კასპიის სანაპიროზე სპარსეთის ნავსადგურ ენზელის¹⁰⁰ მიაღწია, ზღვით ბაქოში გადასვლისა და ოტომანთა იმპერიის წინააღმდეგ ამიერკავკასიის (ქართულ-სომხური) ჯარების საბრძოლო მოქმედებების მხარდაჭერის გადაწყვეტილებით. ამ ფორმირების შემადგენლობაში შედიოდა 65 ბრიტანელი, ავსტრალიელი, ახალზელანდიელი, სამხრეთ აფრიკელი და კანადელი სამხედრო მოსამსახურე რამდენიმე ჯავშანავტომობილით, ასევე კონტრაქტით დაქირავებული დაახლოებით სამი ასეული რუსი ოფიცერი, ფელდფებელი და კაზაკი გენერალ ნიკოლაი ბარათოვის „სპეციალური დამრტყმელი ჯგუფიდან“. ლაპარაკიც ზედმეტია, რომ კორპუსი მეტისმეტად მცირე იყო, რათა სერიოზული გავლენა მოეხდინა ძალთა თანაფარდობაზე და შეეცვალა კავკასიის ახალი კამპანიის მსვლელობა, რაც ამკარად თურქების სასარგებლოდ ეწყობოდა. ამის მიუხედავად, თვით თავისი არსებობის ფაქტით ის

⁹⁸ ახლანდელი თერჯანი (Tercan) – ქალაქი და რაიონი ერზინჯანის პროვინციაში.

⁹⁹ Allen, Muratoff, p. 461.

Hovannisian, p. 123.

Кадишев, с. 44.

¹⁰⁰ ახლანდელი ბენდერ-ენზელი (1925-1980 წლებში – ფეჰლევე) – ქალაქი ირანის ჩრდილოეთში გილანის პროვინციაში, შაჰრესტან ენზელის ადმინისტრაციული ცენტრი. ირანის უდიდესი ნავსადგური კასპიის ზღვის სანაპიროზე.

შეიძლება მორალური მხარდაჭერის მნიშვნელოვანი ფაქტორი გამხდარიყო იმ ქართველებისა და სომხებისთვის, რომლებიც ჯერ კიდევ მზად იყვნენ ანტანტის მხარეზე ოტომანთა იმპერიასთან საბრძოლველად. მაგრამ ენზელიში მოსვლისას ბრიტანული მცირე რაზმი მაშინვე დაბლოკეს, რადგან ქალაქის ტერიტორიასა და ნავსადგურს რუსეთის ბოლშევიკები და სპარსი რევოლუციონერ-ჯენგელიელები¹⁰¹ აკონტროლებდნენ. პროკომუნისტურად და პროთურქულად განწყობილ სამ-ხუთ ათას მებრძოლთან დაპირისპირება დენსტერვილს ფიზიკურად არ შეეძლო და ამიტომ ჰამადანში დაბრუნების გადაწყვეტილება მიიღო, სადაც მისი კორპუსი იძულებული იყო, კიდევ სამი თვის განმავლობაში დარჩენილიყო.¹⁰² იმავდროულად მორელის დამარცხებული სომხური ჯარი უკანდახევას აგრძელებდა, ახლა უკვე ერზურუმის მხარეს. აშკალაში¹⁰³ მათ შეუერთდნენ ლტოლვილები ბაიბურთიდან¹⁰⁴ და მცირე სომხური რაზმი, რომელიც ადრე ამ სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი ადგილის გარნიზონს შეადგენდა. 25 თებერვლისთვის სომხები მზად იყვნენ ერზურუმის დასავლეთით ილიჯაში¹⁰⁵ გამაგრებული პოზიციის შესანარჩუნებლად. ამავე დროს მე-3-ე ოტომანური არმიის მე-2-ე

¹⁰¹ ჯენგელიელები, ჯანგელიელები (ტყის ძმები; ფარსიზე «gangel» – ტყე) – ანტისამთავრობო პარტიზანული მოძრაობის მონაწილეები გილანში (სპარსეთი) 1912-1921 წლებში. ჯენგელიელების მოძრაობა დამარცხდა, მაგრამ გააძლიერა თიურქული წარმოშობის მმართველი ყაჯარების დინასტიის (1795-1925) კრიზისი და მალე შაჰის მთავრობის მარცხი გამოიწვია.

¹⁰² Lionel Dunsterville, *The Adventures of Dunsterforce* (London, 1920), pp. 10, 14-15, 29, 38-50.

Timothy C. Winegard, “Dunsterforce: A Case Study of Coalition Warfare in the Middle East, 1918-1919”, *Canadian Army Journal*, Vol.8.3. Fall / 2005, p.103.

¹⁰³ აშკალა – სოფელი საქართველოში, წალკის მუნიციპალიტეტში. მდებარეობს თრიალეთის ქედის სამხრეთ კალთაზე, ზღვის დონიდან 1700 მ სიმაღლეზე. წალკიდან დაშორებულია 27 კილომეტრით. ქართულ საბჭოთა ენციკლოპედიაში მოხსენიებულია ზემო აშკალას სახელწოდებით.

¹⁰⁴ ბაიბურთი – ქალაქი ჩრდილო-აღმოსავლეთ თურქეთში, შავი ზღვის რეგიონში, ბაიბურთის პროვინციის ადმინისტრაციული ცენტრი.

¹⁰⁵ 2008 წლიდან ქალაქი აზიზე ერზურუმის ილში თურქეთში

კორპუსმა იაყუბ შევქი-ფაშას მეთაურობით შეტევა დაიწყო ტრაპიზონზე, არდასაზე და გუმუშჰანეზე პონტოელი ბერძნების ადგილობრივი მოსახლეობის მოლაშქრეებით გაძლიერებული გაბაევის ქართული კორპუსის ქვედანაყოფების წინააღმდეგ.¹⁰⁶

„უკრაინული ეროვნული არმიის“ ევაკუაცია ტრაპიზონიდან

კავკასიის ფრონტის შავიზღვისპირა უბანზე თურქების ახალი შეტევის დაწყებისას ქართული ჯარისა და პონტოელი ბერძნების ლაშქრის გარდა იმყოფებოდა ოფიციალურად „უკრაინელებად“ განცხადებული რამდენიმე ათასი სამხედრო მოსამსახურე. ესენი იყვნენ რუსეთის ყოფილი საიმპერატორო არმიის ჯარისკაცები, რომლებიც თავის დროზე მობილიზებული იყვნენ გუბერნიებში უკრაინულენოვანი მოსახლეობით და 1918 წლის იანვრისთვის რეორგანიზებული ეგრეთ წოდებულ „უკრაინულ ეროვნულ არმიად“ ტრაპიზონში მყოფი „ანატოლიის უკრაინული სამხედრო საბჭოს“ მიერ. ამ ორგანოს სათავეში ჩაუდგა უკრაინის ახალშექმნილი მთავრობის (უკრაინის ცენტრალური რადას) სპეციალური, ტრაპიზონში ჯავსნოსან „Вояк“-ზე ჩამოსული კომისარი ნიკოლაი სვიდერსკი. ამ უკრაინულ ჯარს თურქებთან შებრძოლება არ უნდოდათ და ოდესაში ეტაპობრივი ევაკუაციის პროცესში იმყოფებოდნენ, რის შესახებაც ოტომანურ მთავრობას შეტყობინება ჰქონდა. 1918 წლის 25 თებერვალს ქალაქები თირებოლუ და ტრაპიზონი თურქებმა დაიკავეს, 24 საათის შემდეგ კი თურქული დროშა გუმუშჰანეზეც აფრიალდა.

ქართველების უკანდახევა

1918 წლის თებერვალ-მარტში ლაზისტანიდან ქართული კორპუსის უკანდახევა თითქმის წინააღმდეგობის გარეშე მიმდინარეობდა, იმ დროს, როცა პონტოელ ბერძენთა მოლაშქრეების ნაწილმა მთებში დაიხია, რომ უკანასკნელ მეომრამდე ეწარმოებინა პარტიზანული ბრძოლა.¹⁰⁷ აქ არ შეიძლება არ წამოიჭრას კითხვა:

¹⁰⁶ Allen, Muratoff, p. 461.

Hovannisian, p.122.

¹⁰⁷ პონტოელი ბერძნების რამდენიმე რაზმი კიდევ 1922 წლის ბოლომდე აგრძელებდა პარტიზანულ ბრძოლას პონტოს (პარიადრიის) მთებში (ჩრდილო ანატოლიის მთები), ამაო იმედით, რომ საიდანმე დახმარება მოვიდოდა. მაგრამ დახმარება არა და არ მოვიდა.

რატომ არ უნდოდათ ქართველებს ნაჩვენებ პერიოდში თურქებთან ბრძოლა? ოვანისიანის აზრით,¹⁰⁸ ქართული სამხედრო და პოლიტიკური ხელმძღვანელობა არ იყო დარწმუნებული სომხებთან უპირობო თანამშრომლობის მიზანშეწონილობაში, მნიშვნელოვანწილად გერმანული და თურქული აგენტურების ძირგამომთხრელი მოქმედების წყალობით. გერმანიისა და თურქეთის აგენტები საიდუმლოდ ხვდებოდნენ ქართველ ლიდერებს, ომის მსვლელობაში მომხდარ საბრძოლო მოქმედებებს აწოდებდნენ როგორც მხოლოდ და მხოლოდ სომხეთ-თურქეთის ომს, არწმუნებდნენ მათ, თავი შეეკავებინათ ყოველგვარი მონაწილეობისგან და გულუხვ დაპირებებს იძლეოდნენ ცენტრალური წამყვანი სახელმწიფოების გამარჯვების შემთხვევაში.¹⁰⁹ ამავე დროს აშშ-ის კონსული ტფილისში ფ. უილოუბი სმიტი დაჟინებით უწევდა რეკომენდაციას თავის მთავრობას, დაერწმუნებინა კავკასიის ქრისტიანები „მყარ მხარდაჭერაში მოკავშირე დიდი სახელმწიფოების მხრიდან“, დარწმუნებული იყო, რომ ამით ოტომანთა შემოსევის საწინააღმდეგოდ ქართველებისა და სომხების ეფექტური გაერთიანება შეიძლებოდა. მაგრამ სმიტის ეს და სხვა იდეები უარყოფილი იქნა რუსეთში აშშ-ის ელჩის დევიდ რ. ფრენსისის მიერ, რომელიც ჩაურევლობის სტრატეგიას მისდევდა იმაში, რაც მას „რუსეთის შიგა საქმეებად“ წარმოედგინა.¹¹⁰ ზემოთ ნათქვამს შეიძლება დავამატოს, რომ ქართველი ნაციონალისტ-ინტელექტუალების მცირე რიცხვისგან განსხვავებით ტრაპიზონის, არდასას და გუმუშჰანეს რაიონებში დისლოცირებული ქართველი ჯარისკაცების უმრავლესობა შორს იყო იმ აზრისგან, რომ ლაზისტანი საქართველოს ნაწილად ჩაეთვალო, და ვერ ხედავდნენ, ამ უცხო, შორეულ მხარეში რისთვის უნდა ებრძოლათ. ქართული ჯარის მორალური სულისკვეთება კიდევ უფრო მოშალა მათ მიმართ ადგილობრივ ლაზ მცხოვრებთა მტრულმა დამოკიდებულებამ, რომლებიც, ქართველებთან ენობრივი მონათესაობის მიუხედავად, ოტომანთა იმპერიისადმი აქტიურ ერთგულებას ინარჩუნებდნენ. ლაზების ამ განწყობის ძირითადი მიზეზი იმაში მდგომარეობდა, რომ

¹⁰⁸ მოცემულ საკითხში ოვანისიანის აზრი ემყარება ტფილისში აშშ-ის ყოფილი კონსულის ფ. უილოუბი-სმიტის ქაღალდების ინტენსიურ შესწავლას.

¹⁰⁹ Hovannisian, p. 117.

¹¹⁰ *Op.cit.*, pp. 117-118.

ქრისტიანობის მიმდევარი ქართველებისგან განსხვავებით ლაზები, რომლის წინაპრებს XV საუკუნის დასასრულს ისლამი მიაღებინეს, თურქებს თავიანთ ერთმორწმუნეებად თვლიდნენ. ყოველ შემთხვევაში ქართული კორპუსის ჯარები აგრძელებდნენ აღმოსავლეთისკენ უკანდახევას, მხოლოდ ეპიზოდურ არიერგარდულ ბრძოლებს აწარმოებდნენ და მარტის შუა რიცხვებში, თურქებისგან დევნილნი, ომის წინანდელ რუსეთ-თურქეთის საზღვართან მივიდნენ.

ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულება და მისი შედეგები სამხრეთ კავკასიისთვის; მოლაპარაკებათა ჩაშლა ტრაპიზონში

1918 წლის 23 თებერვალს ბოლშევიკების ლიდერებმა პეტროგრადში ბერლინიდან მიიღეს ტელეგრამა, რომელიც გერმანელების უკანასკნელ ულტიმატუმს შეიცავდა. ზავზე გერმანიისა და ავსტრია-უნგრეთის ახალი პირობები ბევრად უფრო ხისტი აღმოჩნდნენ, ვიდრე ბოლშევიკებს შეეძლოთ ევარაუდათ, და საბჭოთა რუსეთს გადაწყვეტილების მისაღებად 48 საათი ეძლეოდა. ამ დროის ნახევარზე მეტი დაჭირდა ბოლშევიკების ლიდერს ვლადიმირ ლენინს, რომ მისი პარტიის ცენტრალური კომიტეტი, შემდეგ კი საბჭოთა მთავრობა¹¹¹ ზავის ახალი პირობების მიღებისა და ცენტრალურ წამყვან სახელმწიფოებთან საზავო ხელშეკრულების ხელმოსაწერად ბრესტ-ლიტოვსკში ახალი დელეგაციის გაგზავნის აუცილებლობაში დაერწმუნებინა. მაგრამ სამხრეთ კავკასიის პოლიტიკური ელიტები შეეცადნენ, ლენინზე უფრო სწრაფად ემოქმედათ. იმავე 23 თებერვლის საღამოს ტფილისში მოიწვიეს ამიერკავკასიის სეიმი რეგიონული საკანონმდებლო ორგანოსა და ეფექტური ადმინისტრაციის შექმნის მიზნით. ამ ადმინისტრაციას უნდა დაეცვა წესრიგი სამხრეთ კავკასიაში, ასევე გაეტარებინა გადაუდებელი რეფორმები რუსეთის დედაქალაქში ლეგიტიმური მთავრობის არარსებობის დროს.¹¹² სეიმი შედგებოდა დეპუტატებისგან, რომლებიც 1918 წლის 19

¹¹¹ უფრო ზუსტნი რომ ვიყოთ, „საბჭოთა მთავრობად“ აქ იგულისხმება ეგრეთ წოდებული ВЦИК (Всероссийский Центральный Исполнительный комитет) – სრულიად რუსეთის ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტი, რომელიც აღწერილ მომენტში რსფსრ-ის უმაღლესი საკანონმდებლო, აღმასრულებელი და მაკონტროლებელი ორგანო იყო.

¹¹² Hovannisian, 124.

იანვარს ბოლშევიკების მიერ დაშლილ სრულიად რუსეთის დამფუძნებელ კრებაში იყვნენ არჩეულნი სამხრეთ კავკასიისგან (იხ. ზემოთ). სეიმის შემადგენლობაში შედიოდა შემდეგი პოლიტიკური ორიენტაციების 112 დეპუტატი:

სოციალ-დემოკრატები (მენშევიკები)	33
მუსლიმანური ბლოკი (მუსავატელები, ითიჰადელები და გუმეტელები)	44
დაშნაკები	27
ესერები	5
კადეტები (კონსტიტუციონალ-დემოკრატები)	1
ქართველი ნაციონალ-დემოკრატები	1
ქართველი ფედერალისტები	1 ¹¹³

ამიერკავკასიის სეიმის პირველ სესიაზე განხილული ერთ-ერთი პირველი საკითხი იყო საზავო წინადადებათა პაკეტი, რომლებიც კვლავ შექმნილ საკანონმდებლო ორგანოს დელეგატებს უმოკლეს ვადაში უნდა გადაეცათ თურქებისთვის. ასეთი აჩქარების მიზეზი, როგორც ჩანს, ზემოთ ხსენებული გერმანული ულტიმატუმის შინაარსში მდგომარეობდა. სხვა პირობების გარდა ეს ულტიმატუმი შეიცავდა ყარსისა და ბათუმის¹¹⁴ ოლქების ოტომანთა იმპერიისთვის დაუყოვნებლივი გადაცემის მოთხოვნას. იმის მხედველობაში მიღებით, რომ ამიერკავკასიის შეიარაღებული ფორმირებები ჯერ კიდევ აკონტროლებდნენ აღნიშნულ ოლქებს, ისევე როგორც დასავლეთ (თურქული) სომხეთის მნიშვნელოვან ნაწილს, სამხრეთ კავკასიის ლიდერებს თურქებთან მნიშვნელოვნად უკეთეს პირობებზე სეპარატული ზავის იმედი ჰქონდათ, ისინი ვარაუდობდნენ, მიჰყოლოდნენ უკრაინის მთავრობის მაგალითს, რომელმაც ცენტრალურ წამყვან სახელმწიფოებთან სეპარატულ საზავო ხელშეკრულებას ჯერ კიდევ 1918 წლის 9 თებერვალს მოაწერა ხელი. უფრო ადრე, ფრონტზე საბრძოლო მოქმედებების განახლებიდან მალე, ამიერკავკასიის კომისარიატი, რომელმაც თავისი უფლებამოსილება

¹¹³ *Op.cit.*, p. 126.

¹¹⁴ თურქულ ლიტერატურაში ეს ორი ოლქი ხშირად აღნიშნულია როგორც „სამი სანჯაყი“. **სანჯაყი** (სიტყვასიტყვით – „დროშა“) ოსმალეთის იმპერიის სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეული. რამდენიმე სანჯაყი ქმნიდა პროვინციას ანუ ვილაიეთს.

სეიმის მოწვევის შემდეგ მაშინვე მოიხსნა, განიხილავდა ოსმანთა იმპერიასთან თუნდაც პრელიმინარული მოლაპარაკებების¹¹⁵ შესაძლებლობას. ჯერ კიდევ 23 თებერვლამდე შედგა ტელეგრამების განსაზღვრული მიმოცვლა, კონსტანტინოპოლმა და ტფილისმა კიდევ მოილაპარაკეს წინასწარი საზავო კონფერენციის მოწვევაზე ტრაპიზონში¹¹⁶ მაგრამ ახლა, როდესაც ბოლშევიკურმა რუსეთმა ოტომანთა იმპერიას უკვე თითქმის მისცა სამხრეთ კავკასიის ნაწილი, ტფილისში რაც შეიძლება სწრაფად ზავის დადებას ჩქარობდნენ.

მოლაპარაკებები ტრაპიზონში

2 მარტს ამიერკავკასიის დელეგაცია აკაკი ჩხენკელის (სეიმის პრეზიდენტი) მეთაურობით მზად იყო თურქეთის ჯარებისგან უკვე დაკავებულ ტრაპიზონში გასამგზავრებლად. ზავის ძირითადი პირობები, რომლებსაც ამიერკავკასიის დელეგაცია სთავაზობდა, შემდეგ პუნქტებამდე იყო დაყვანილი:

1. რუსეთ-თურქეთის ომისწინანდელი საზღვრების აღდგენა.
2. თურქული სომხეთისთვის ავტონომიის მინიჭება ოტომანთა იმპერიის ჩარჩოებში.¹¹⁷

მაგრამ ბრესტ-ლიტოვსკიდან მიღებულ ტელეგრამასთან დაკავშირებით ტრაპიზონში გამგზავრების გადადება მოუხდათ. ლევ კარახანის (საზავო მოლაპარაკებებზე ახალი საბჭოთა დელეგაციის ოთხი წევრიდან ერთ-ერთის) ხელმოწერილი ეს ტელეგრამა შეიცავდა ბოლშევიკების მზადყოფნის დადასტურებას თურქებისთვის ყარსის, არტანისა და ბათუმის გადაცემაზე, რამაც სამხრეთ კავკასიის ლიდერების აღშფოთება გამოიწვია, ამ

¹¹⁵ პრელიმინარული [ლათ. prae – წინა, liminaris ზედს. limen-დან (ზღვარი)] (დიკლ.) – წინასწარი. პრელიმინარული საზავო მოლაპარაკება – წინასწარი შეთანხმება, რომელშიც მეომარი მხარეები აღგენენ მომავალი საზავო მოლაპარაკების ძირითად პირობებს. ვ. ს. მ. განსაზღვრავს ომის შეწყვეტის პირობებს, მათ შორის ახალ საზღვრებსა და ტერიტორიულ ცვლილებებს.

¹¹⁶ Allen, Muratoff, p. 460.
Hovannisian, p. 128-129.

¹¹⁷ Hovannisian, p. 130.

Кадишев, с. 45.

ტელეგრამის გაგზავნიდან 24 საათიც კი არ იყო გასული, რომ გიორგი ჩიჩერინმა (ესეც ბრესტში ბოლშევიკების დელეგაციის წევრი და საბჭოთა კავშირის საგარეო საქმეთა მომავალი სახალხო კომისარი) ხელი მოაწერა ბრესტ-ლიტოვსკის საზავო ხელშეკრულებას. აღნიშნული ხელშეკრულების IV მუხლი ადასტურებდა თურქეთისთვის აღმოსავლეთ ანატოლიის (დასავლეთ სომხეთის) დაბრუნებას და რუსეთისგან უარს ყარსისა და ბათუმის ოლქებზე, ანუ როგორც ოფიციალურ ტექსტში იყო დასახელებული, – «округов Ардагана, Карса и Батума». თუ რეგიონში ძალების ბალანსს მივიღებთ მხედველობაში, ეს მუხლი ყარსის, არტაანისა და ბათუმის ოტომანთა იმპერიაში ფაქტიურად გადაცემასა და კავკასიაში 1877 წლის საზღვრების აღდგენას ნიშნავდა. სეიმის დეპუტატებს რამდენიმე დღე დაჭირდათ ამ კატასტროფით გამოწვეული შოკის დასაძლევად, რის შემდეგაც სეიმმა ბოლშევიკებისგან ხელმოწერილი ხელშეკრულება ბათილად გამოაცხადა, ამის შესახებ ტელეგრამებით აცნობა ევროპის ყველა მთავრობას და, ბოლოს, დელეგაცია გაგზავნა თურქეთში.¹¹⁸

ამიერკავკასიის დელეგატებმა ტრაპიზონს მხოლოდ 1918 წლის 8 მარტს მიაღწიეს გემ „King Karl“-ით. ამ მომენტისთვის ქალაქი უკვე ოტომანთა მე-3-ე არმიის მე-2-ე კორპუსს ჰქონდა დაკავებული. დელეგატებს კონსტანტინოპოლიდან მოლაპარაკებაში მათი თურქი პარტნიორების მოსვლამდე ნაპირზე გადასვლის ნება არ მისცეს. თურქი პარტნიორები კი ჰუსეინ რაუფ ორზაის (ოტომანთა ფლოტის შტაბის უფროსის) მეთაურობით არ ჩქარობდნენ. ამიერკავკასიის დელეგატები მათ ტრაპიზონის ნავსადგურში გემზე ელოდნენ, ამ დროისთვის კი თურქეთის დივიზიები შეტევას აგრძელებდნენ დასავლეთ სომხეთში.

10 მარტს, ტრაპიზონის კონფერენციის გახსნის წინ, ვეჰიბ-ფაშამ ტელეგრაფით შეატყობინა ლეზედინსკის მოთხოვნა 1877 წლის საზღვრებს იქით ამიერკავკასიის ყველა ჯარის დაუყოვნებლივ გაყვანის შესახებ.¹¹⁹ ამ ტელეგრამით ოტომანური სარდლობა არაორაზროვნად აქარაგმებდა, რომ რადგანაც ბრესტ-ლიტოვსკის საზავო ხელშეკრულება ხელმოწერილია, ომი დამთავრებულია და თურქეთს უფლება აქვს დაიკავოს მისთვის ხელშეკრულებით

¹¹⁸ *Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии* (Тифлис, 1919) стр. 85-86.

¹¹⁹ Hovannisian, p. 132.

დაწესებული ტერიტორიები. ზემოთ ნათქვამის შუქზე ცხადი იყო, რომ ოტომანური ექსპანსიისადმი შეიარაღებული წინააღმდეგობის ნებისმიერი მცდელობა განიხილებოდა როგორც ბანდიტიზმი და აღიკვეთებოდა შესაბამისად. ორი დღით გვიან ოსმალთა დელეგაცია რაუფ-ბეის მეთაურობით ბოლოს მოვიდა ტრაპიზონში და 14 მარტს გაიხსნა პრელიმინარული კონფერენცია. მისი დაწყებიდან რამდენიმე საათის შემდეგ კი ყველა დელეგატს აცნობეს ერზურუმთან თურქების გადამწყვეტი გამარჯვების შესახებ (იხ. ქვემოთ). 20 მარტს მოლაპარაკება მთლად ჩიხში შევიდა, იმიტომ რომ თურქულმა მხარემ გააკეთა შემდეგი განაცხადი:

1. რადგანაც ამიერკავკასიის სეიმს არ გამოუცხადებია სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობა, ოტომანთა იმპერიის მთავრობას, რომელსაც ტრაპიზონში რაუფ-ბეი წარმოადგენს, არ შეეძლო განეხილა ამიერკავკასია სხვაგვარად, თუ არა როგორც რუსეთის ინტეგრალური ნაწილი, რომელიც ვალდებულია უპირობოდ დაემორჩილოს ბრესტ-ლიტოვსკის ზავის პირობებს.¹²⁰
2. ეგრეთ წოდებული „თურქული სომხეთის“ ნაწილი არავითარ გარემოებაში არ შეიძლება იყოს კონფერენციაზე განხილვის ობიექტი, რადგან ეს ოტომანთა იმპერიის შინაგან საქმეებში ჩარევის მცდელობა იქნებოდა.

ზემოთ თქმულს რაუფ-ბეიმ დაამატა, რომ „ბრწყინვალე პორტა“¹²¹ მოხარული იქნება, მიესალმოს ამიერკავკასიის (სამხრეთ კავკასიის) დამოუკიდებლობას იმ პირობით, თუ სეიმი დაიცავს ახალი სახელმწიფოს შექმნისთვის აუცილებელ ყველა

¹²⁰ Kazemzadeh, p. 95.

¹²¹ პორტა (ოტომანური პორტა, ბრწყინვალე პორტა, მაღალი პორტა, ასე უწოდეს სტამბოლის ცენტრში დიდი ვეზირის ეზოში შემავალი ჭიშკრის მიხედვით. ტერმინი გაჩნდა ფრ. Porte-სა და იტ. Porta-სგან, რაც თურქული „მაღალი კარიბჭის“ კალკაა) – დიპლომატიის ისტორიაში და საერთაშორისო დამოუკიდებულებებში ოსმალეთის იმპერიის მთავრობის მიღებული სახელწოდება. მაღალი პორტა თურქი მოხელეების ენაზე თურქეთის სულთნის რეზიდენციას, ასევე თურქეთის მთავრობის ადგილსამყოფელს ნიშნავს. სახელწოდებას XV საუკუნიდან იყენებენ.

პროცედურას და მოთხოვნას, ასევე ამიერკავკასიისგან ყარსისა და ბათუმის ოლქებზე უარის თქმის პირობით. ამის საპასუხოდ ჩხენკელმა მოლაპაკების პროცესში შესვენება მოითხოვა იმისთვის, რომ მისი მეთაურობის ქვეშ მყოფი დელეგაციის ნაწილს შეძლებოდა ტფილისში დაბრუნება კონსულტაციების ჩასატარებლად. რაუფ-ბეი დაეთანხმა შესვენებაზე და მეორე დღეს თერთმეტი ამიერკავკასიელი დეპუტატისგან სამი ტრაპიზონიდან ტფილისს გაემგზავრა.¹²² ამ დროს ოტომანთა მე-3-ე არმია შეტევას აგრძელებდა ძველი საზღვრის მიმართულებით.

ბრძოლის გაგრძელება დასავლეთ სომხეთისთვის

იმ დროს, როცა დიპლომატიური მისიის წევრები თბილისიდან თავის ოსმან პარტნიორებს ელოდნენ ტრაპიზონის ყურეში გემ „King Karl“-ზე, ერზურუმის მიდამოებში ამ სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი გამაგრებული ქალაქის სომეხი დამცველები პრაქტიკულად ყველა მხრიდან თურქების კომბინირებული იერიშის პირისპირ იდგნენ. წინიდან მათზე იერიში მიჰქონდა კავკასიის 1-ლი კორპუსის მე-5-ე¹²³ და 11-ე დივიზიების ნაწილებით გაძლიერებულ 36-ე დივიზიის ორ პოლკს, ორივე ფლანგზე სომხების წინააღმდეგ იდგნენ საერთო რაოდენობით 3000 მხედრისგან შემდგარი ქურთების ბანდები, რომლებსაც შეუწყვეტლივ იერიშები მიჰქონდათ ჩრდილოეთის ჭაობების მხრიდან და სამხრეთით – მდინარე თექედერეს მხრიდან.¹²⁴ ილიჯასა და ერზურუმის გარშემო 15 დღე-ღამის განუწყვეტელი ბრძოლების შემდეგ ქალაქის ყველა დამცველის მეთაურმა გენერალმა ანდრანიკმა უკანდახვევის ბრძანება გასცა. ასე განმეორდა ერზინჯანის ტრაგედია ერზურუმში. ოვანისიანის, კადიშევისა და რამდენიმე სხვა მკვლევარის აზრით, ყველა ზემოთ აღწერილი სირთულეების მიუხედავად სომხებს წმინდად თეორიულად მაინც ჰქონდათ შესაძლებლობა, გამაგრებულიყვნენ ერზურუმის გარშემო კარგად გამაგრებულ პოზიციებზე და თუ ისინი მოახერხებდნენ

¹²² Hovannisian, pp.138-141.

Кадишев, стр. 45-46.

¹²³ მე-5-ე დივიზიის ზოგიერთი ნაწილი ბაიბურთში გაიგზავნა.

¹²⁴ Allen, Muratoff, pp. 462-463.

Hovannisian, pp. 134-136.

Кадишев, стр. 47-48.

ერზურუმის დაცვას, შემტევი თურქები ამ რაიონში რამდენიმე თვით შეიბოჭებოდნენ, სამხრეთ კავკასიის ფარგლებში შემდგომი შეტევის განვითარების ყოველგვარი შესაძლებლობის გარეშე. უფრო მეტიც, პრაქტიკულად ყველა სამხედრო ისტორიკოსი, რომლებიც ამ ეპიზოდს სწავლობდნენ, თანმხედებიან იმაში, რომ ერზურუმი დაეცა ანდრანიკისა და მისი გარემოცვის სხვა სომეხი საველე მეთაურების, რომლებიც მშვენივრად ფლობდნენ პარტიზანული ომის ტაქტიკას, მაგრამ სრულიად უუნარონი აღმოჩნდნენ პოზიციური თავდაცვის მათი თანამედროვე სტრატეგიის ორგანიზაციისთვის, შეცდომებისა და ანგარიშში გადაცდენის გამო. ერზურუმის ჩაბარებაზე ანდრანიკის გადაწყვეტილება მიღებული იყო 1918 წლის 11 მარტს. მეორე დღეს სომხურმა ნაწილებმა უკან დაიხიეს ყარაურღანის¹²⁵ გავლით ყარსის მიმართულებით, თურქები კი ერზურუმის სიმაგრეში შევიდნენ. ერზურუმში ოსმანთა ჯარმა „მემკვიდრეობად მიიღო“ საბრძოლო მასალის უზარმაზარი მარაგი და დაახლოებით 400 (!) საარტილერიო ქვემეხი, რომლებიც სომხებმა არამცთუ ვერ გამოიყენეს, წყობიდანაც კი არ გამოიყვანეს.

12 მარტს ნაზარბეკოვმა ჰინისყალასა და ქოფიდან უკანდახევის ბრძანება გასცა. სომეხთა მსროლელი მე-2-ე პოლკის ნაწილებმა პასინღერისკენ (ჰასანყალა) დაიხიეს, სადაც მათ შეუერთდნენ ანდრანიკის ჯარის ნარჩენები, ქალაქ ყარაქიოსეს¹²⁶ სომეხ მოხალისეთა ნაწილებმა კი დაიწყეს ქოფიდან უკადახევა ალაშქერთის¹²⁷ მხარეს მალაზქერთისა და თუთაქის გავლით.¹²⁸ 23 მარტს თურქული 12-ე დივიზიის ნაწილებმა დაიკავეს მალაზქერთი,¹²⁹ თვის ბოლოს კი 36-ე დივიზიის ჯარმა რუსეთ-თურქეთის

¹²⁵ რუსეთის იმპერიის ყარსის ოლქის სასაზღვრო სოფელი.

¹²⁶ 1920-იან წლებამდე – ყარაქილისა (თურქულად „შავი ეკლესია“), 1920-იან წლებიდან 1946 წლამდე – ყარაქიოსე (ქურთ. *Qerekose*), ახლანდელი აღრი (Ağrı) – ქალაქი აღმოსავლეთ თურქეთში, აღრის ილის ცენტრი, დასახლებულია უმეტესად ქურთებით. XVI საუკუნიდან თურქეთის შემადგენლობაშია.

¹²⁷ თანამედროვე *ელემქირთი* (ქურთ. ზედიკანი, ძვ. სომხ. ვაღარშაქერტი) – ძველი ქალაქი თურქეთის აღმოსავლეთში, აღრის ილში.

¹²⁸ Allen, Muratoff, p. 463.

Hovannisian, p. 137.

¹²⁹ E. J. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the first World War* (Westpoint/London, 2001) p.195.

ომისწინანდელ საზღვარს მიაღწია ყარაურღანისა და ნარიმანის¹³⁰ ახლოს.

დღეს ალბათ გაზვიადება არ იქნება თქმა, რომ მთელი დასავლეთ სომხეთისთვის ბრძოლაში ერზურუმის დაცემა გადამწყვეტ სტრატეგიულ დამარცხებას ნიშნავდა. მიუხედავად იმისა, რომ აპრილის დასაწყისისთვის სომხური ჯარის განსაზღვრული რაოდენობა ჯერ ქალაქების ვანის, ყარაქიოსესა და ბაიზეთის¹³¹ რაიონში იმყოფებოდა, მათ უკვე აღარ შეეძლოთ მდგომარეობის გადარჩენა და მათი უკანდახევა მხოლოდ დროის საკითხი იყო. ამასობაში თურქული ჯარი და ქურთების ირეგულარული მხედრობის (ბაშიბუზუკები) რაზმები სომხეთის პლატოზე ძლევამოსილი მარშით მიიწვედნენ წინ და მხარის ქრისტიანული მოსახლეობის ნარჩენების, რომლებმაც ევაკუაცია ვერ მოასწრეს, ფიზიკური განადგურების გზით „სომხური პრობლემის საბოლოო გადაწყვეტას“ ამთავრებდნენ. თავის მხრივ უკანდახეული სომხური ჯარები ასევე ხშირად მხეცურად ექცეოდნენ მათ გზაზე მოხვედრილ მუსლიმანურ მოსახლეობას, რაც მხოლოდ აღვივებდა ურთიერთ სიძულვილსა და გააფთრებას.¹³²

ამ დროს კი ტფილისში, ხანგრძლივი და უნაყოფო პაექრობის შემდეგ, სეიმის დეკრეტებმა ვერ იქნა და ვერ მიაღწიეს თანხმობას: ვერც რუსეთისგან დამოუკიდებლობის გამოცხადების საკითხში, ვერც ოტომანთა იმპერიასთან საზავო შეთანხმებისთვის საფუძვლად ბრესტ-ლიტოვსკის მოლაპარაკების მიღების თუ არ მიღების საკითხში. სეიმმა მხოლოდ ჩხენკელი აღჭურვა თურქებთან კონფლიქტის „ღირსეულად დარეგულირების“ მიღწევის „ყველა აუცილებელი ზომის“ მიღების რწმუნებით.¹³³ 29 მარტს ამიერკავკასიის დელეგატების ნაწილი ტფილისიდან დაბრუნდა და ჩხენკელს სეიმის გადაწყვეტილებაზე შეატყობინა. ჩხენკელმა თავის მხრივ თხოვა თურქებს, მიეცათ მისთვის დამატებითი დრო მოლაპარაკების ახალი სტრატეგიის შე-

¹³⁰ აქ: მხარე ისტორიულ სამხრეთ საქართველოში, ამჟამად მდებარეობს თურქეთის ტერიტორიაზე.

¹³¹ ბაიაზეთი – თანამედროვე დოღუბაიაზითი (*Doğubayazıt*), 1934 წლამდე – ბაიაზით (*Bayazıt*); ქურთულად – ბაზიდ (*Bazîd*) სომხურად – არშაკავან. 1920 წლამდე შედიოდა ერზურუმის ვილაიეთში, შემდეგ – აღრის ილში.

¹³² Hovannisian, p. 135.

¹³³ Hovannisian, p. 142.

მუშავეებისა და შესაძლო დათმობებზე დელეგაციის წევრებს შორის კონსენსუსის მიღწევისთვის და ეს თხოვნა დაკმაყოფილებული იქნა.¹³⁴ ამასთან ოტომანური სარდლობა არ აპირებდა შეტევის შეჩერებას მთელ ფრონტზე, არამედ, პირიქით, გეგმავდა უმოკლეს ვადაში დაეკავებინა ყველა ტერიტორია, რომელიც, მისი აზრით, ბრესტ-ლიტოვსკის მოლაპარაკებით თურქეთს გადაეცა. თურქეთის ფრონტის მეორე მხარეს კი ჯერ კიდევ ფორმალურად რუსული კავკასია ზრდადი სიჩქარით მიექანებოდა სამოქალაქო ომისკენ.

კავკასიაში რუსეთის სამფლობელოების შემდგომი დაშლა

თეორიულად სამხრეთ კავკასია (ამიერკავკასია) ფლობდა როგორც მნიშვნელოვან რესურსებს, ისე ოტომანური აგრესიის წარმატებით მოგერიების შემძლე გაწვრთნილი და ბრძოლაში გამოწრთობილი ჯარისკაცების საკმაოდ რაოდენობას. პრაქტიკაში კი ეს შეუძლებელი აღმოჩნდა, იმის გამო, რომ ადგილობრივი საზოგადოება ღრმად იყო გათიშული სოციალური, იდეოლოგიური, ეთნიკური და რელიგიური თვალსაზრისით.

ამბოხებები და ეროვნებათაშორისი შეჯახებები ბაქოს გუბერნიასა და ჩრდილო კავკასიაში

1918 წლის იანვრიდან დაწყებული, სამხრეთ კავკასიის ბაქოს გუბერნია, ასევე ჩრდილო კავკასიის დაღესტნისა და თერგის ოლქები¹³⁵ პროტომანური ამბოხებების არენა გახდნენ, რასაც თან ახლდნენ თავდასხმები ქრისტიანულ მოსახლეობაზე. 1918 წლის იანვრიდან აპრილამდე მულანს¹³⁶ (ჯეჟადისა და ლენქორანის მაზრებს) უსასტიკესი რელიგიური ომი აჩანაგებდა. შედეგად ჯეჟადის მაზრის დიდი ნაწილი აღმოჩნდა შეიარაღებული მუსლიმანების ხელში, რომლებმაც ჯიჰადი გამოუცხადეს ყველა ადგილობრივ ქრისტიანს, ლენქორანის მაზრას კი ჯეჟადის მაზრის მცირე ნაწილთან ერთად (ეგრეთ წოდებული „რუსული მულანი“) სტაბილურად ამაგრებდნენ ადგილობრივი რუსი მოლაშქრეები

¹³⁴ Allen, Muratoff, p. 463.
Novannisian, pp. 149-150.
Кадиишев, с.48.

¹³⁵ თერგის ოლქში ეს ეხება მხოლოდ მთიან ჩეჩენეთს.

¹³⁶ მულანი (აზერბ. Muğan, სომხ. წყაროებით – მოვაკანი) – ისტორიული ოლქი ყარაბაღის აღმოსავლეთით კასპიის ზღვის სანაპირომდე.

ორი გამოცდილი ოფიცრის – შტაბს-კაპიტან ვასილი დობრინინისა და პორუჩიკ ბორის ხოშევის მეთაურობით. „რუსული მულანის“ დამცველები თავდაცვით ბრძოლებს აწარმოებდნენ ჩრდილოეთ (ჯევადის) მიმართულებით, ამავე დროს ასევე წარმატებით იგერიებდნენ დასავლეთიდან მომთაბარე შაჰსევენების¹³⁷ იერიშებს, რომლებიც შეუერთდნენ ჯიჰადს და სპარსეთის ტერიტორიიდან ლენქორანის მაზრაში შეჭრას შეეცადნენ.¹³⁸

ეროვნებათშორისი შეტაკებები ელიზავეტპოლის გუბერნიაში

დროის აღწერილ მომენტში ერევანისა და ელიზავეტპოლის გუბერნიებსაც მოედო ეროვნებათშორისი დამაბულობა სომხებსა და თათრებს შორის. ჯერ კიდევ 1917 წლის ნოემბრის ბოლოს მუსლიმანურმა საბჭომ ქალაქ ელიზავეტპოლში მიიღო გადაწყვეტილება თათრების შეიარაღებული ძალების შექმნის შესახებ. მაგრამ ამიერკავკასიის კომისარიატის წარმომადგენლები, რომლებიც პასუხს აგებდნენ კავკასიის თვითლიკვიდირებული რუსული არმიის საწყობების დაცვაზე, ცდილობდნენ, არ დაეშვათ მუსლიმანების შეიარაღება და იარაღისა და საბრძოლო მასალის მოთხოვნაზე უარით პასუხობდნენ.¹³⁹ ასეთი პოლიტიკის ერთ-ერთი შედეგი იყო შამქორის¹⁴⁰ სადგურზე ელიზავეტპოლის გუ-

¹³⁷ შაჰსევენები (აზერბ. Şahsevən – შაჰის ერთგულნი) – თიურქულენოვანი ხალხი ან აზერბაიჯანელების ეთნოგრაფიული ჯგუფი. მომთაბარეთა ეს ჯგუფი მოსახლეობს ირანის ჩრდილო-დასავლეთში და აზერბაიჯანის ჯებრაილის სტეპში არაქსის სამხრეთით. ლაპარაკობენ აზერბაიჯანულ ენაზე, აღსარება – შიიტური მოძღვრების ისლამი.

¹³⁸ Добрынин, *Op.cit.*

¹³⁹ უმეტეს შემთხვევაში კომისარიატის ეს წარმომადგენლები ეროვნებით რუსები, ქართველები ან სომხები იყვნენ, რომლებიც მუსლიმანებს არ ენდობოდნენ და მოიერიშე თურქებისადმი სიმპატიით განწყობილ „მეხუთე კოლონად“ თვლიდნენ.

¹⁴⁰ **შამქორი** (აზერ. Şamkir; ძველი სახელწოდება შამქური და შამჯირი) – ქალაქი აზერბაიჯანში, შამქორის რაიონის ადმინისტრაციული ცენტრი. ცნობილია იქ მომხდარი ბრძოლებით: *შამქორის* (ქართული წყაროებით – შანქორი) *ბრძოლა* (დაახლ. 1010-1011 წლებში) – დაპირისპირება საქართველოს სამეფოსა (მეფე ბაგრატ III) და განძის საამიროს (ამირა ფადლონი) ლაშქარს შორის. *შამქორის ბრძოლა* (1195 წ. 1 ივნისს) – საქართველოს სახელმწიფო ლაშქრის ბრძოლა ირანის აზერბაიჯანის ათაბეგის აბუ-ბაქრის წინააღმდეგ. *შამქორის ბრძოლა* (1826 წ. 3

ბერნიის შეიარაღებული მუსლიმანების თავდასხმა ეშელონზე, რომელსაც ყოფილი 219-ე პოლკის ჯარისკაცები გადაჰყავდა. შემდგომში 1918 წლის 22 იანვარს მომხდარი ინციდენტი ცნობილი გახდა როგორც „შამქორის ხოცვა-ჟლეტა“¹⁴¹ ამ შეტაკების შედეგად მოკლული იყო რამდენიმე ასეულიდან რამდენიმე ათასამდე რუსი ჯარისკაცი, თავდამსხმელებმა კი ხელში ჩაიგდეს 15 ათასი შაშხანა, 70 ტყვიამფრქვევი, 20 საარტილერიო ქვემეხი, ასევე ვაზნების, ჭურვებისა და ფორმის ტანსაცმლის დიდი რაოდენობა.¹⁴² იმავდროულად აღდამისა და ევლახის რაიონებში ადგილი ჰქონდა რუსული გარნიზონებისა და ცალკეული ევაკუირებული ნაწილების სტიქიური განიარაღების შემთხვევებს, რომლის დროსაც ხანდახან მკვლევლობები ხდებოდა.

ელიზავეტპოლის გუბერნიაში ადგილობრივი თათრები ასევე რეგულარულად ბლოკავდნენ ბაქო-ტფილისის რკინიგზას, სომხური ჯარების ტრანსპორტირების ხელისშემშლის მიზნით. შედეგად დასავლეთის ფრონტიდან კავკასიაში გადაგზავნილი სომხური ეროვნების ოფიცრებისა და ჯარისკაცების უმეტესობა ბაქოში ჩარჩა (იხ. ზემოთ). მთელი გუბერნია, ისე როგორც მისი ცენტრი, ორ ზონად – მუსლიმანურად და ქრისტიანულად (სომ-

(15) სექტემბერი) – ერთ-ერთი დიდი ბრძოლა ირანის არმიასა და რუსეთის ჯარებს შორის რუსეთ-ირანის ომის (1926-1828 წწ.) დროს.

¹⁴¹ კაზემზადეს მიერ მოყვანილი მონაცემებით, შამქორის ოპერაცია რუსეთის ჯარისკაცების, რომლებმაც ფრონტი მიატოვეს, განიარაღებისთვის ჩატარდა ქართული ეროვნული საბჭოს მეთაურის, გამოჩენილი ქართველი მენშევიკის, შემდგომში დამოუკიდებელი საქართველოს მთავრობის თავმჯდომარის ნოე რამიშვილის პირადი მითითებით. მაგრამ სამთავრობო რაზმი ძალიან მცირე და გამოუცდელი იყო არცთუ ცუდად ორგანიზებული და შეიარაღებული თავხედი და აგრესიული დეზერტირების, რომლებიც საშიშროებას წარმოადგენდნენ ყველა ტერიტორიისთვის, სადაც გაივლიდნენ, რამდენიმე ეშელონის განიარაღებისთვის. შედეგად რაზმს მიუერთდა ზოგიერთი ადგილობრივი „ლიდერის“ (ბეგებისა და მოლების) მიერ პროვოცირებული ადგილობრივ თათართა ბანდა და ყველაფერი ხოცვა-ჟლეტაში გადაიზარდა (დაწვრილებით იხ. *Struggle for Transcaucasia*, p. 83). ამ ინციდენტმა აშკარად აჩვენა ამიერკავკასიის რელიგიური და ეთნიკური ნიშნებით ჭრელი მოსახლეობის ინტერესების შეუთავსებლობა.

¹⁴² Hovannisian, p. 115.

Кадишев, с. 36.

ხები, რუსები და გერმანელი კოლონისტები) გაყოფილი აღმოჩნდა, ქალაქებში ნუხასა და შუშაში კი თავდაცვის სომხური ძალების ჩამოყალიბება დაიწყო.¹⁴³ 1918 წლის თებერვლის ბოლოს ელიზავეტპოლში შეიმჩნეოდა დამაბულობა მუსლიმანებსა და სომხებს შორის, რაც შეიარაღებულ შეტაკებებსა და ადამიანთა სიცოცხლის დაკარგვამდე მიდიოდა. მხოლოდ 1918 წლის 22 მარტს მოხერხდა კომპრომისის მიღწევა ორ თემს შორის ამიერკავკასიის ადმინისტრაციის ემისრის გერასიმე მახარაძის, რომელიც ამისთვის სპეციალურად მოვიდა ტფილისიდან, შუამდგომლობით.¹⁴⁴

ეთნოსშორის ომის დაწყება ერივანის გუბერნიაში

ერივანის გუბერნიაში ერზინჯანზე ოტომანთა შეტაკების შემდეგ მაშინვე ეთნოსთა შორის შეტაკებები დაიწყო. ბევრ შემთხვევაში ეს პროვოცირებული იყო ხმებით დასავლეთ სომხეთში ორივე მხრიდან ჩადენილი მხეცობების შესახებ. მუსულმანთა აჯანყებამ მოიცვა ერივანის, შარურ-დარალაგაზის¹⁴⁵ და ნახჭევანის მაზრების დიდი ნაწილი. შედეგად დაბლოკილი აღმოჩნდა ჯულფა-ერივანის რკინიგზის შტო, თურქეთის ფრონტზე გადასაყვან მატარებლებზე კი იერიში მიქონდათ და ხანდახან რელსებიდან აგდებდნენ. ამის გარდა აჯანყებულებმა დაიკავეს სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი კვანძი რკინიგზის სადგურ ულუხანლუს¹⁴⁶ ახლოს (რამდენიმე კილომეტრში ერივანის სამხრეთით), ამბოხების ზონაში იზოლირებული სომხური ანკლავები

¹⁴³ Hovannisian, p. 115.

¹⁴⁴ Hovannisian, pp. 145-146.

¹⁴⁵ მაზრა ერივანის გუბერნიაში. 1920 წ. სომხეთ-აზერბაიჯანის ომის შედეგად მაზრის ნაწილი აზერბაიჯანის სსრ ნახჭევანის ასსრ-ში, დანარჩენი ნაწილი კი, რომელსაც დარალაგაზის მაზრა (ახლანდელ დროში სომხეთის ადმინისტრაციული დაყოფით ცოტად თუ ბევრად შეესაბამება ვაიოც-ძორის ოლქს ცენტრით ეხეგნადორი) უწოდეს, სომხეთის სსრ-ის შემადგენლობაში შევიდა. რუსეთის იმპერიაში სოფელი შარური მაზრის ადმინისტრაციული ცენტრი იყო და ბაშ-ნორაშენი (სომხ. „ახალი სოფელი“) ეწოდებოდა 1964 წ. 6 მაისს „ნორაშენიდან“ „ილიჩევსკი“ გადაარქვეს; 1981 წ. ქალაქის სტატუსი მიიღო; 1991 წ. დაუბრუნეს ადგილმდებარეობის ისტორიული სახელი „შარური“ (აზერ. Şarur).

¹⁴⁶ 1950 წლიდან – მასისი, რკინიგზის დიდი საკვანძო სატვირთო სადგური.

ალყაში აღმოჩნდნენ.¹⁴⁷ იმავდროულად 1917 წლის დეკემბერში ერივანში ჩამოყალიბებულმა სომხურმა საგუბერნიო საბჭომ საგუბერნიო და ადგილობრივი ადმინისტრაციის არმენიზაცია დაიწყო.

1918 წლის გაზაფხულისთვის წინა წლის იანვრის დასაწყისში სრულიად რუსეთის სომხური ეროვნული საბჭოს მიერ ერივანში დელეგატად გაგზავნილი არამ მანუკიანი (ვანის ამბოხების გმირი) ერივანის გუბერნიის მნიშვნელოვან ნაწილზე ნახევრად დამოუკიდებელი დიქტატორი გახდა და ტფილისიდან მიღებული ინსტრუქციების თანახმად ჯარის მობილიზაცია დაიწყო.¹⁴⁸ ილდირში¹⁴⁹ და ნახჭევანში ორგანიზაცია გაუკეთეს თავდაცვის სომხურ რაზმებს. 5 მარტისთვის სომხურ-მუსლიმანური შეტაკებების შედეგად დანაკარგები უკვე ასობით მოკლულით განიზომებოდა და შეიარაღებულმა ძალმომრეობამ მთელი გუბერნია მოიცვა. რიჩარდ ოვანისიანი ასე აღწერს სიტუაციას ქალაქ ერივანის რაიონში 1918 წლის მარტში:

შეიარაღებული ბანდების განუწყვეტელი იერიშების გამო რკინიგზის გასწვრივ პრაქტიკულად არცერთი დეპო არ ფუნქციონირებდა. ერთ რაიონში სომხები თათრებს ადანაშაულებდნენ ძალმომრეობაში, იმავე დროს მეორეში მუსლიმანები დასტიროდნენ შეუზღალელებელი სომხების ხელით დაცემულ თავიანთ უდანაშაულო ძმებს. ქურთები თავის მხრივ ძარცვას ეწეოდნენ, ამტკიცებდნენ, რომ ეს აუცილებელია მათ გადასარჩენად...¹⁵⁰

7 მარტს სომხურმა ნაწილებმა გენერალ მოვსეს სილიკოვის, არამ მანუკიანისა და საველე მეთაურის დროს (დრასტამატ კანაიანის) მეთაურობით ერივანის, შარურ-დარალაგეზისა და ნახჭევანის მაზრებში მუსლიმან ამბოხებულებზე შეტევა დაიწყო. ულუხანლუსთან ამბოხებულთა ძირითადი ძალები დამარცხდნენ და რკინიგზის ვაკისის გასწვრივ ტერიტორიის ზოლი „დაწყნარდა“. რკინიგზის კავშირი ფრონტთან აღდგა, სოფელი ულუხანლუ კი დაანგრიეს, როგორც ამბოხში გარეული ათობით სხვა

¹⁴⁷ Hovannisian, p. 143.

¹⁴⁸ Hovannisian, *op.cit.*

¹⁴⁹ ილდირი – ქალაქი აღმოსავლეთ თურქეთში, ილდირის პროვინციის ადმინისტრაციული ცენტრი.

¹⁵⁰ Hovannisian, p. 144.

მუსლიმანური სოფელი. ამ სოფლების მოსახლეობა თავიანთი სახლებიდან გაყარეს. იმავდროულად სევანის ტბის სანაპიროს გასწვრივ (ნოვობაიაზეტსა¹⁵¹ და ელენოვკას¹⁵²) შორის) სომეხმა ჯარისკაცებმა და მოლაშქრეებმა კიდევ ექვსი მუსლიმანური სოფელი მისცეს ცეცხლსა და მახვილს სომხურ ბადრაგაზე უეცარი თავდასხმისთვის შურისძიებით.¹⁵³

მუსლიმანების აჯანყება არტაანსა და ახალციხეში

1918 წლის მარტის დასაწყისში მუსლიმანების კიდევ ერთი აჯანყება დაიწყო ყარსის ოლქის არტაანის ოკრუგში ქართული თავდაცვითი პოზიციების ზურგში, ასევე მომიჯნავე – ტფილისის გუბერნიის ახალციხის მაზრის ტერიტორიაზე. ორივე ადმინისტრაციული ერთეულის ტერიტორიაზე, რომელიც ისტორიული და ეთნიკური თვალსაზრისით ერთი მთლიანს წარმოადგენს,¹⁵⁴

¹⁵¹ ახლანდელი გავარი – ქალაქი სომხეთში, გედარქუნიქის ოლქის დედაქალაქი. მდებარეობს მდინარე გავარაგეტზე. 1830 წ. ქალაქ ბაიაზეთიდან გადმოსახლებულმა სომეხებმა ამ სახელწოდების სოფელს ნორ-ბაიაზეთი უწოდეს. 1850 წ. ერივანის გუბერნიის ჩამოყალიბებისას სოფელი (რუსულ დოკუმენტებში – კავარი) მაზრის ქალაქად გადააქციეს და *ნოვობაიაზეტი* უწოდეს. 1936 წ. ქალაქს ნორ-ბაიაზეთი ეწოდა, 1959 წ. – კამო, 1996 წ. ძველი სახელი დაუბრუნეს.

¹⁵² ქალაქ სევანის სახელწოდება 1935 წლამდე. ქალაქი რაზდანის სათავეში 1842 წ. დააარსეს რუსმა ახალმოსახლე მალაკუნებმა როგორც დაბა ელენოვკა. სახელი ეწოდა ელენას – ნიკოლოზ I-ის ძმის ცოლის პატივსაცემად.

¹⁵³ Hovannisian, p.144.

¹⁵⁴ 1266 და 1590 წლებს შორის პერიოდში ყარსის ოლქის არტაანისა და ოლთისის ოკრუგები ტფილისის გუბერნიის ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრებთან ერთად შეადგენდნენ ისტორიულ ქართულ სამთავროს სამცხე-საათაბაგოს, შემდგომში დაპყრობილს ოტომანთა იმპერიის მიერ, რომლის შემადგენლობაში „გურჯისტანის ვილაიეთად“ რეორგანიზაცია გაუკეთეს, ასევე ცნობილი იყო როგორც „თურქული საქართველო“. ორასზე მეტი წლის თურქული უღლის განმავლობაში ეს მხარე მთლიანად ისლამიზებული და ნაწილობრივ თურქი და ქურთი მომთაბარეებით დასახლებული გახდა. 1829 წელს ადრიანოპოლის ზავით რუსეთის მიერ ორი მომავალი მაზრის (ახალციხისა და ახალქალაქის) ტერიტორიის ანექსია და 1829 და 1918 წლებს შორის თურქეთიდან სომეხი და ბერძენი ლტოლვილების მიერ ნაწილობრივი კოლონი-

ადგილობრივმა მუსლიმანებმა ჯერ კიდევ 1917 წლის დეკემბრის ბოლოს მსხვილი მემამულეების¹⁵⁵ ხელმძღვანელობით თვითშეიარაღება და აჯანყებისთვის დაუფარავად მზადება დაიწყო. 1918 წლის თებერვლის შუა რიცხვებში ეთნოსშორის შეიარაღებულ შეტაკებებს ერთი მხრივ მუსლიმანებს, მეორე მხრივ სომხებსა და ქართველებს შორის ადგილი ჰქონდათ ორივე ზემოთ დასახელებულ ადმინისტრაციულ ერთეულში, ასევე მეზობელ ახალქალაქის მაზრაში. მაგრამ მასიური აჯანყება 6 მარტს დაიწყო სოფელ აწყურთან ქართულ სამხედრო ბადრაგაზე მუსლიმანების იერიშით. 19 მარტისთვის ქურთების, თათრებისა და თურქების შეიარაღებულმა ბანდებმა ალყაში მოაქციეს ქალაქები მერდენიკი

ზება მოხდა. არტანისა და ოლთისის ოკრუგები რუსეთს მიუერთდნენ 1878 წლის სან-სტეფანოსა და ბერლინის მოლაპარაკებების პირობების შესაბამისად. მიუხედავად იმისა, რომ მითითებული ორი მაზრისა და 2 ოკრუგის მუსლიმან მცხოვრებთა მნიშვნელოვან ნაწილს ქართული წარმოშობა ჰქონდა, მათი უმეტესობა მიეჩვია, თავი თურქად ჩაეთვალა და რუსეთის შემადგენლობაში ათწლეულების ყოფნის შემდეგაც კი პრაქტიკულად თითქმის უკლებლად ყველა ლოიალური იყო ოტომანთა იმპერიის მიმართ. ოვანისიანისა და რიგი მკვლევარების აზრით ამ ადამიანთა ასეთი განწყობა მდგომარეობდა მათ მიერ ისლამური რელიგიის აღმსარებლობაში, რაც მათთვის ეთნიკურ წარმოშობაზე ბევრად მნიშვნელოვანი იყო.

¹⁵⁵ “სწორედ მესხი ფეოდალების ჩამომავლები, პანთურქისტებად აღზრდილი ომარ ფაიყ-ყიფიანი – აწყურის ბეგი, ახმედ პეპინოვი (პეპინაშვილი), ზია-ბეგ აბაშიძე სოფელ თოკიდან, სერვერ-ბეგ ათაბაგ ქობლიანელი (ჯაყელი), ალი-ბეგ ავალიშვილი სოფ. ოშორიდან ჩაუდგნენ სათავეში ანტიქართულ გამოსვლებს 1918-1919 წლებში. საქართველოს დამოუკიდებლად გამოცხადების შემდეგ მათ შექმნეს „სამხრეთ კავკასიის მუსლიმთა ხელისუფლება“ სერვერ-ბეგის თავმჯდომარეობით. ამ სეპარატისტულმა წარმონაქმნმა თურქეთის ხელისუფლების წაქეზებითა და მითითებით 1918-1919 წლებში მესხეთში მძიმე სისხლისმღვრელი შეტაკებები მოაწყო მუსლიმ და ქრისტიან მოსახლეობას შორის. თავდაპირველად სერვერ-ბეგის ჯარებმა დაამარცხეს ქართული ჯარის ნაწილები, რომლებმაც ბორჯომისკენ დაიხიეს. 1919 წ. ქართულმა ჯარმა გენერალ კვინიტაძის სარდლობით ახალციხე და ახალქალაქი გაათავისუფლა“. (უჩა ბლუაშვილი, მესხეთის სახელოვანი შვილები, თბილისი, 2008. გვ. 18)

და არტაანი.¹⁵⁶ სამაზრო ქალაქი ახალციხე ეთნოსებს შორის და რელიგიებს შორის ნამდვილი ომის შუაგულ ცენტრში აღმოჩნდა. ძალმომრეობის ესკალაციის გამო ადგილობრივმა ქრისტიანებმაც აიღეს იარაღი და 1918 წლის მარტის შუა რიცხვებში ქალაქებში ახალციხესა და ახალქალაქში ჩამოაყალიბეს თავდაცვის ორი სომხური ბატალიონი და ქართული ეროვნული გვარდიის ერთი ბატალიონი.¹⁵⁷

ეთნოსშორის ხოცვა-ჟლეტა ბაქოში

1918 წლის მარტის ბოლო ბოლშევიკების კონტროლს დაქვემდებარებულ ქალაქ ბაქოზე ეთნოსშორისი ძალმომრეობით აღინიშნა. 24 მარტს კასპიის ფლოტილიის რუსი მეზღვაურები შეეცადნენ, განეიარაღებინათ მუსლიმანური „ველური დივიზიის“ ნაწილები, რომლებიც გენერალ-მაიორ ხალილ-ბეგ თალიშხანოვის მეთაურობით მულანში ზღვით გადასვლას აპირებდნენ, რომ შეერთებოდნენ ჯიჰადს, რომელსაც იქ მათი ერთმორწმუნენი რუსი კოლონისტებიც წინააღმდეგ აწარმოებდნენ (იხ. ზემოთ).¹⁵⁸ რამდენიმე დღის შემდეგ კონფლიქტში ადგილობრივი წითელგვარდიელები, ასევე ქალაქში დაბინავებული სომეხი ჯარისკაცები ჩაერთნენ. მთელი ქალაქი ბრძოლის ველად გადაიქცა ტყვიამფრქვევებისა და მძიმე არტილერიის გამოყენებით, რომლითაც სამხედრო გემებიდან მუსლიმანურ კვარტალებს ცეცხლი დაუშინეს. ეს ეროვნებებსა და აღმსარებლებს შორის ომი აპრილის დასაწყისამდე გაგრძელდა და, რიჩარდ ოვანისიანის თანახმად, თან მოჰყვა ბოლშევიკურ „სახურავქვეშ“ სრულიად სხვადასხვაგვარი და თითქოსდა ერთმანეთთან შეუსაბამო ძალების ალიანსის ჩამოყალიბება. ფაქტიურად აღწერილ მომენტში და აღწერილ ადგილზე ცნება „ბოლშევიზმი“ რუსეთის ასოციაციას იწვევდა, სიტყვა „ისლამი“ კი სიტყვა „თურქეთის“ სინონიმი იყო.¹⁵⁹ 31 მარტს ბოლშევიკმა კომისარმა შაუმიანმა ჩამოაყალიბა „რევოლუციის დაცვის კომიტეტი“. ამ კომიტეტმა ქალაქის ყველა მუსლიმანს გაუგზავნა ულტიმატუმი იარაღის დაუყოვნებლივ დაყრის

¹⁵⁶ Hovannissian, p. 145.

¹⁵⁷ Артюш Саносян, *Самооборона в ахалцихском и ахалкалакском уездах в 1918* (Ереван, 1992), стр. 4-29.

¹⁵⁸ Добрынин, стр. 13-14.

¹⁵⁹ Hovannissian, pp. 81 and 148-149.

მოთხოვნით, რის შემდეგაც ორი დღის განმავლობაში შეწყდა სისხლისღვრა და რაღაც წესრიგის მსგავსი აღდგა. მიუხედავად ამისა, ალბათ გაზვიადებული არ იქნება თქმა, რომ „მარტის მოვლენებმა“ ბაქოში, რომლის შედეგადაც ათასობით ადამიანი (ძირითადად მუსლიმანები) გამოეთხოვა სიცოცხლეს, არსებითად შეარყია ისედაც მყიფე ბალანსი კოსმოპოლიტურ და კოლონიურ ქალაქში ეთნოსებსა და რელიგიებს შორის. ამ მოვლენებმა ასევე გაამყარეს თათრებისა და სამხრეთ კავკასიის სხვა მუსლიმანთა უმრავლესობის რწმენა იმაში, რომ მხოლოდ თურქეთს ძალუძს მათი სიცოცხლისა და ღირსების დაცვა.¹⁶⁰ ნათქვამს შეიძლება დაემატოს, რომ საკითხის მკვლევარებს შორის აქამდე აზრთა სხვადასხვაობაა, თუ ვის ეკისრება დანაშაული ბაქოს მარტის ხოცვა-ჟლეტასა და მასთან დაკავშირებულ დანაკარგებში. მაგრამ თითქმის ყველა თანხმდება, რომ „მარტის მოვლენების“ შედეგი შაუმიანისა და სხვა ბაქოელი ბოლშევიკების ხელში ძალაუფლების კონსოლიდაცია იყო. ეს მოვლენები ასევე სამხრეთ და ჩრდილოეთ კავკასიის მეზობელ რეგიონებში ბოლშევიკური რეჟიმის, რომელიც ცნობილია, როგორც „ბაქოს კომუნა“, ექსპანსიის დასაწყისი გახდნენ.

ბაქოელი ბოლშევიკების ექსპანსია და ბრძოლა პეტროვსკისთვის

აფშერონის ნახევარკუნძულის ფარგლებს გარეთ ბაქოელი ბოლშევიკების ექსპანსია დაიწყო 1918 წლის 8 აპრილს, როცა „ველური დივიზიის“ ნაწილები შეეცადნენ ქალაქის დაკავებას იმამ ნაჯმუდინ გოცოელის 1500 მიმდევარის დახმარებით, რომლებიც დაღესტნიდან თავიანთი ერთმორწმუნე მუსლიმანების დასახმარებლად ჩამოვიდნენ.¹⁶¹ კურდალანთან ორდღიანი ბრძოლების შედეგად შაუმიანის რუსულ-სომხურმა წითელმა ჯარმა დაამარცხა მუსლიმანები. ამის შემდეგ წითლებმა (ძირითადად თურქესტანის რუსული 36-ე პოლკის ჯარისკაცებმა და სომხეთის ეროვნული საბჭოს მებრძოლებმა) შეტევა გაშალეს დასავლეთით, – ელიზავეტპოლის მიმართულებით, და ჩრდილოეთით, – დაღესტნის ოლქში. დაღესტნის მიმართულება სასიცოცხლოდ

¹⁶⁰ Hovannisian, p. 149.

Kazemzadeh, pp. 69-77.

¹⁶¹ Кадишев, с.91.

R.G. Suny, *The Baku Commune 1917-1918* (Princeton, 1972), p.263.

მნიშვნელოვანი იყო, რადგან ბოლშევიკების კონტროლს დაქვემდებარებაში მყოფ ცენტრალურ რუსეთთან ბაქოს შემაერთებული ყველა სატრანსპორტო კომუნიკაცია და კავშირის ხაზი ზღვისპირა დაღესტანზე გადიოდა.¹⁶²

ბაქოდან ბოლშევიკების შეტევის დაწყების დროს დაღესტნის დიდი ნაწილი ზემო ჩეჩნეთთან და ბაქოს გუბერნიის ყუბის მაზრასთან ერთად ნაჯმუდინ გოცოელის (რომელიც დაღესტნისა და ჩეჩნეთის იმამად აირჩიეს), შეიხ უზუნ-ჰაჯის, ალი კლიჩ ჰასაევის კარგად შეიარაღებული, პროთურქულად განწყობილი მომხრეების ხელში იყო. ჯერ კიდევ რუსეთის იმპერიის დამლამდე ოტომანთა იმპერიიდან წამოსული პანთურანული პროპაგანდა გამოძახილს პოულობდა დაღესტნელებისა და ჩეჩნების უმრავლესობას შორის, რომლებიც რუსებს „ურჯულო დამპყრობლებად“ თვლიდნენ.¹⁶³ მიუხედავად იმისა, რომ ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის მთიელთა უმრავლესობა თიურქული წარმოშობის არ იყო და, ამგვარად საექვოა, თეორიულად ჩაითვლებოდნენ თუ არა „თურანელებად“, დაღესტნისა და ჩეჩნეთის ხალხები სიმპათიით იყვნენ განწყობილი ოტომანთა იმპერიისა და ახალგაზრდა თურქებისადმი მათთან რელიგიური ერთიანობის ძალით.¹⁶⁴ რუსეთის კავკასიური არმიის დაშლა დასავლეთ სომხეთში თურქების სამხედრო წარმატებებთან შერწყმით ნებისმიერი რუსული ძალაუფლების წინააღმდეგ მასიური აჯანყების სიგნალი გახდა. 1918 წლის მარტის შუა რიცხვებში, როცა საბჭოთა (ბოლშევიკური) რეჟიმი დამყარდა ყუბანსა და თერგის ოლქის დიდ ნაწილში, ბოლშევიკებმა ზემო ჩეჩნეთსა და დაღესტანში

¹⁶² ტრადიციულად დაღესტანი იყოფა ორ სუბრეგიონად – მთიანი და ზღვისპირა. XX საუკუნის დასაწყისში მთიანი დაღესტანი, რომელსაც ოლქის დაახლოებით 70% ეკავა, სამ ათეულზე მეტ ენაზე მოლაპარაკე და პოლიტიკური და სამხედრო აზრით მთელ დაღესტანზე გაბატონებული მეომარი კლანებით იყო დასახლებული. თავის მხრივ ზღვისპირა დაღესტანი ოლქის ეკონომიკაში დომინირებდა და დასახლებული იყო უპირატესად თიურქულენოვანი ხალხით ორი პატარა ქალაქის – პორტ-პეტროვსკისა და დერბენტის გამოკლებით, სადაც რუსული, სომხური და უფრო ნაკლებად გერმანული მოსახლეობა იყო.

¹⁶³ რუსეთის იმპერიამ დაღესტნისა და ჩეჩნეთის სრული დამორჩილება მხოლოდ 1860 წლისთვის შეძლო, ამასთან მხოლოდ თითქმის სამასწლიანი ომის შემდეგ.

¹⁶⁴ Allen, Muratoff, p. 501.

განმტკიცება ვერ შეძლეს (რუსულენოვანი სანავსადგურო ქალაქ პეტროვსკის გამოკლებით). მარტის ბოლოსთვის ჰასაევმა მაინც აიღო პორტ-პეტროვსკი მხოლოდ 500 მეზრძოლით, რომელთა უმრავლესობა „ველური დივიზიის“ დაღესტნის პოლკის ვეტერანები იყვნენ. ამან ბაქო დანარჩენ ბოლშევიკურ რუსეთს მთლიანად მოწყვიტა.¹⁶⁵ მაგრამ კურდალანთან თათრებისა და დაღესტნელების დამარცხებამ გადატეხა ომის მსვლელობა. შემდგომი ორი კვირის განმავლობაში წითლებმა აიღეს აჯი-ქაბული, მარაზა და დივიჩი ბაქოს მაზრის დასავლეთით. იმავდროულად ორმა სადესანტო რაზმმა (ერთმა ბაქოდან, მეორემ ასტრახანიდან) დაიწყეს შეტევა პორტ-პეტროვსკზე და 24 აპრილისთვის ქალაქი კვლავ ბოლშევიკების ხელში აღმოჩნდა. ორი დღით გვიან თურქესტანის ყოფილი 36-ე პოლკის რუსმა წითელარმიელებმა მარშით გაიარეს ყუბა და დაიკავეს დერბენტი. ამ ოპერაციის შედეგად ზღვისპირა დაღესტნის დიდი ნაწილი ბაქოს საბჭოს დაქვემდებარებაში აღმოჩნდა და პრაქტიკულად აღდგა სახმელეთო მიმოსვლა საბჭოთა რუსეთის ძირითად ტერიტორიასთან.¹⁶⁶ აპრილის დასაწყისში წითელი დესანტი ბაქოდან მულანშიც გადავიდა, სადაც პორუჩიკ ხოშევის მეთაურობით რუსი და მულანელი მოლაშქრეების დახმარებით ადგილობრივი მუსლიმანური ბანდები გაანადგურეს. ამგვარად ქალაქ ლენქორანის გარშემო გაჩნდა კიდევ ერთი საბჭოთა ანკლავი, თუმცა ლენქორანის მაზრის დიდი ნაწილი ჯერ კიდევ რჩებოდა მულანის ანტიბოლშევიკური ლაშქრის ხელში, რომლის შტაბი პრიშიბში¹⁶⁷ იყო განლაგებული.¹⁶⁸ 25 აპრილს, პორტ-პეტროვსკსა და დერბენტში წითელი ჯარის ორ გამარჯვებას შორის, შაუმიანმა ბაქოში ჩამოაყალიბა პირველი ბოლშევიკური მთავრობა (სახკომსაბჭო) და თავისი თავი მის თავმჯდომარედ დანიშნა. სახ-

¹⁶⁵ Allen, Muratoff, p. 506.

Кадишев, с. 91.

¹⁶⁶ Allen, Muratoff, p. 507.

Кадишев, стр. 91-93.

¹⁶⁷ 1992 წლიდან ქალაქი გიოთეთეფე (აზერბ. Götəpə – ლურჯი გორაკი) აზერბაიჯანის რესპუბლიკის ჯალილაბადის რაიონში. იყო რუს მოსახლეთა მიერ 1840 წელს დაარსებული სოფელი. 1967 წ. მიიღო ქალაქის სტატუსი.

¹⁶⁸ Добрынин, стр. 9-16 и 46.

Кадишев, с. 92.

კომსაბჭომ გამოაცხადა საბჭოთა რუსეთს თავისი დაქვემდებარებისა და ამიერკავკასიის სეიმის არცნობის შესახებ, ასევე პრეტენზია წამოაყენა მთელი სამხრეთ კავკასიის მართვაზე.¹⁶⁹

ბაქოში და მის გარშემო ბოლშევიკების გამარჯვებებმა პანიკა გამოიწვიეს ამიერკავკასიის სეიმის დეპუტატებს შორის, რომლებიც ამ მოვლენებს ტფილისზე კომბინირებული საბჭოთა შეტევის დასაწყისად თვლიდნენ.¹⁷⁰ ნოე რამიშვილის გამოსვლაში გახმიანებული ეს აზრი 1918 წლის გაზაფხულზე სამხრეთ კავკასიის დასავლეთ ნაწილში – ტფილისისა და ქუთაისის გუბერნიებში, ასევე სოხუმის ოკრუგში მომხდარი მოვლენების სერიით დამტკიცდა. ეს მოვლენები მოიცავდნენ:

- პრობოლშევიკურ აჯანჯებას 8 მარტს ლეჩხუმის მაზრაში;
- პრობოლშევიკურ აჯანჯებას 12-28 მარტს გორის მაზრის ცხინვალის უბანში;
- პრობოლშევიკურ აჯანჯებას 16-20 თებერვალს ქალაქ სოხუმში;
- აფხაზეთში (სოხუმის ოკრუგში) სოჭის წითელი გვარდიის 11 მარტს დაწყებულ შეჭრას ნიკოლაი პოიარკოს მეთაურობით.

ზემოთ დასახელებული აჯანჯებები ქართული კორპუსის ნაწილებმა და ამიერკავკასიის სეიმისა და ქართული ეროვნული საბჭოსადმი ლოიალურმა სხვა ჯარებმა ჩაახშვეს. მაგრამ ჩრდილო-დასავლეთიდან პოიარკოს წითელგვარდიელების შეტევა საკმაოდ წარმატებული იყო. 11 მარტს წითლებმა აიღეს გუდაუთა, 8 აპრილს კი სოხუმში შევიდნენ. ამიერკავკასიის სეიმს დაქვემდებარებულმა სოხუმის სახალხო რეგიონის რაზმებმა სოფელ გულრიფშისკენ დაიხიეს. ტფილისში კი მუსლიმანმა დეპუტატებმა ბაქოზე შეტევისთვის ყველა არსებული სამხედრო ძალის დაუყოვნებლივ გაგზავნა მოითხოვეს. წინააღმდეგ შემთხვევაში ისინი სეიმის ბოიკოტით იმუქრებოდნენ. მაგრამ სეიმს არ ჰქონდა აღმოსავლეთის მიმართულებით ასეთ შეტევაზე სანქციის გაცემის შესაძლებლობა, რადგანაც მის განკარგულებაში არსებული ყველა

¹⁶⁹ Кадишев, стр. 94-96.

Kazemzadeh, pp. 76-78.

¹⁷⁰ Kazemzadeh, p.97.

შეიარაღებული ძალა სამხრეთ-დასავლეთიდან გამალებით შემოტეული თურქების წინააღმდეგ იყო კონცენტრირებული.

ბოლშევიკების სამხედრო წარმატებები 1918 წლის გაზაფხულზე ხანმოკლე აღმოჩნდა. ბაქოს სახკომსაბჭოს განკარგულებაში არსებული რესურსები შეზღუდული იყო, „მატერიკულ“ საბჭოთა რუსეთს კი წითელი ბაქოელებისთვის რაიმე არსებითი დახმარების მიცემის შესაძლებლობა არ ჰქონდა. ეს დაკავშირებული იყო ყუბანში მძიმე საომარ სიტუაციასთან, სადაც გენერლების ლავრ კორნილოვისა და მიხაილ ალექსეევის სარდლობით გაიშალა 1918 წ. იანვრის დასაწყისში დონის სამხედრო ოლქში აჯანყების შედეგად ჩამოყალიბებული მოხალისეთა ანტიბოლშევიკური არმიის პირველი ყუბანის (ცნობილია ასევე როგორც „ყინულოვანი“) ლაშქრობა. თებერვლის ბოლოს მოხალისეთა არმია შევიდა ყუბანის ოლქის ფარგლებში, სადაც მას ამბოხებული ყუბანელი კაზაკები და სხვა ანტიბოლშევიკი ამბოხებულები შეუერთდნენ. საბჭოების არმია ივან სოროკინის, ალექსეი ავტონომოვისა და რუდოლფ სივერსის მეთაურობით რიცხობრივად ექვსჯერ აღემატებოდა მოხალისეთა არმიას. მიუხედავად ამისა, 3200 მოხალისე და რამდენიმე ათასი კაზაკი 1918 წლის მთელი გაზაფხულის განმავლობაში წარმატებულ საბრძოლო მოქმედებებს აწარმოებდნენ ბოლშევიკების წინააღმდეგ. ეს ჩრდილოეთ კავკასიაში საბჭოების ძალაუფლებას სრული განადგურებით იმუქრებოდა.¹⁷¹

მდგომარეობა ჩრდილო-დასავლეთ სპარსეთში

1918 წლის ადრე გაზაფხულზე ჩრდილო-დასავლეთ სპარსეთში ქაოსი დაიწყო. ეს კავკასიის ფრონტის სპარსული სექტორის რუსული ჯარის ევაკუაციის ცუდი ორგანიზაციით, დენსტერვილის საექსპედიციო კორპუსის მანევრებით (იხ. ზემოთ), ასევე სხვადასხვაგვარი პარტიზანების (როგორც პროთურქული, ისე ანტატის მხარდამჭერი) ოპერაციებით იყო განპირობებული. დროის აღწერილ მომენტში სპარსეთს ფაქტიურად არ ჰყავდა

¹⁷¹ А. Деникин, *Ocherki russkoj smuty (The Russian Turmoil)*, Vol.II-III (Москва, 2006), p. 226.

Р. Гуль, *Конь рыжий* (Москва, 2007), стр.265.

А. Трушнович, *Воспоминания корниловца: 1914-1934* (Франкфурт, 2004), стр. 82-84.

თავისი ეროვნული არმია, ესე იგი არ არსებობდა არავითარი მოწესრიგებული ძალა, რომელსაც ამ ქვეყნის სახელმწიფო საზღვრების გაკონტროლება და მის ტერიტორიაზე ელემენტარული წესრიგის დაცვა შეეძლო.¹⁷²

რეგიონში ოტომანთა იმპერიის ყველაზე ძლიერი მოკავშირეები ჯენგელიელთა რაზმები იყვნენ. ჯენგელიელები მირზა-ქურჩუკ-ხანის მეთაურობით ქალაქებს რეშთსა და ყაზვინს შორის ტყეებში მოქმედებდნენ. თურქების სხვა მოკავშირეები იყვნენ შაჰსევენთა მომთაბარე ტომები, რომლებმაც ლენქორანის მაზრაში საზღვრის გადალახვით რუსულ დასახლებებზე თავდასხმა დაიწყეს. ჯენგელიელთა რაზმებსა და სხვა პროთურქულ ბანდებს თავის შემადგენლობაში ინსტრუქტორებად და მრჩევლებად ხშირად ჰყავდათ ოსმალი, გერმანელი და ავსტრია-უნგრელი კადრის ოფიცრები. ეს ოფიცრები სპარსეთში თავიანთი სახელმწიფოების სპეცსამსახურების მიერ იყვნენ გამოგზავნილნი და კოორდინაციასაც ისინი უწევდნენ.

ანტანტის (რუსეთისა და დიდი ბრიტანეთის) ყველაზე ერთგული სპარსელი მოკავშირეები ადგილობრივი სომხები და ასურელები იყვნენ. მათ კონტროლქვეშ იყო საკმაოდ დიდი ანკლავი ქალაქ ურმიას გარშემო ამავე სახელის ტბასა და სპარსეთისა და თურქეთის გამყოფ ქედს შორის.¹⁷³

რუსეთის იმპერიის დაშლისა და ამის შემდეგ დასავლეთ სომხეთზე ოტომანთა კონტროლის აღდგენის გამო ჩრდილო-დასავლეთ სპარსეთში თურქების ახალი შეჭრა გარდაუვალი ჩანდა. და ესეც 1918 წლის ზაფხულში დაიწყო.

¹⁷² Dunsterville, pp. 11-155.

David Nicolle, Raffaele Ruggeri, *The Ottoman Army 1914-18* (Oxford, 1994), pp.40-42.

¹⁷³ Добрынин, стр. 16-27.

Dunsterville, pp. 14-188.

Ronald Sempill Stafford, *The Tragedy of the Assyrians* (Piscataway, 2006), pp. 26-28.

W.A. Wigram, *Our Smallest Ally* (New York, 1920), pp.35-42.

ოსმალთა ჯარის მიერ ომისწინანდელი საზღვრის გადალახვა და ახალი ომის გამოცხადება

1918 წლის აპრილის პირველი კვირის განმავლობაში ოსმალთა მე-3-ე არმიის თურქულმა ჯარმა გადალახა რუსეთის ომისწინანდელი საზღვარი, შეიჭრა ბათუმისა და ყარსის ოლქებში და სწრაფად აიღო ოლთისი, მერდენევი, ბარდუსი¹⁷⁴, ყარაურღანი და ყარაქურთი¹⁷⁵ ამავე დროს ტრაპიზონში გაიხსნა გაჭიანურებული საზავო კონფერენციის დამამთავრებელი პლენარული სხდომა. წინა რამდენიმე დღის განმავლობაში ამიერკავკასიის დელეგაციის წევრები ცდილობდნენ ერთმანეთთან იმ დათმობების ნუსხის შეთანხმებას, რომელთა შეთავაზებასაც თურქებისთვის აპირებდნენ ბრესტ-ლიტოვსკის ზავის პირობების ალტერნატივად. აკაკი ჩხენკელი და სხვა ქართველები დაგეგმილი ამიერკავკასიის ფედერაციის შემადგენლობაში მთელი ბათუმის ოლქის შენარჩუნების მომხრე იყვნენ. მათ ასევე უნდოდათ ყარსის ოლქის არტანის ოკრუგის ნახევრის დაკავებაც, მაგრამ მზად იყვნენ, დაეთმოთ მთელი კალიზმანის ოკრუგი და ყარსის ოკრუგის ნახევარი. სომეხი დელეგატები, ჰოვანეს კაჩაზუნისა და ალექსანდრე ხატისოვის (ხატისიანის) ჩათვლით, ასეთი დათმობის წინააღმდეგი იყვნენ. მათი აზრით კალიზმანის ოკრუგი უფრო მნიშვნელოვანი იყო, ვიდრე ბათუმის ოლქის ართვინის ოკრუგი. თავის მხრივ თათრები, რომელთა პოზიცია ხალილ-ბეგ ხასმაშედოვმა გაახშიანა, მოითხოვდნენ, უპირობოდ გადაეცათ თურქების მიერ ბრესტ-ლიტოვსკის მოლაპარაკების შესაბამისად მოთხოვნილი მთელი ტერიტორია, გარდა ბათუმის ნავსადგურისა და ნავთობჩამომსხმელი ტერმინალისა, რომელიც ბაქოს ევროპასთან აკავშირებდა. თათარი დელეგატები ასევე ხაზს უსვამდნენ, რომ ამიერკავკასიის მუსლიმანები არავითარ შემთხვევაში არ იბრძოლებენ თავიანთი თურქი ძმების წინააღმდეგ.¹⁷⁶ ბოლოს მიღწეული იქნა რაღაც კონსენსუსის მაგვარი და ტრაპიზონის კონფერენციის 5 აპრილს შემდგარ დასკვნით სესიაზე ჩხენკელმა თურქებს შესთავაზა ბათუმისა და ყარსის

¹⁷⁴ ბარდუსი – სოფელი ყარსის ოლქის ოლთისის ოკრუგში, მდინარე ბარდუსჩაის ღრმა ხეობაში.

¹⁷⁵ Hovannisian, p. 151.

Allen, Muratoff, 463.

¹⁷⁶ Hovannisian, pp. 149-150.

ოლქების ნაწილი, იმავდროულად მოხსნა მოთხოვნა აღმოსავლეთ სომხეთისთვის ავტონომიის მინიჭების შესახებ. 6 აპრილს კონსტანტინოპოლთან მოკლე კონსულტაციის შემდეგ ოსმალთა დელეგაციამ მოითხოვა ბრესტ-ლიტოვსკის მოლაპარაკების ყველა პირობის სრული მიღება და ამიერკავკასიელებს საბოლოო პასუხის მოსაფიქრებლად 48 საათი მისცა. თურქების მხრიდან ასეთი რეაქცია ალბათ მოულოდნელი იქნებოდა. ამიტომ ჩხენკელიც, კაჩაზუნციც შეთანხმდნენ იმის შესახებ, რომ დანარჩენი სამხრეთ კავკასიის გადასარჩენად ბრესტ-ლიტოვსკის მოლაპარაკების პირობები უნდა მიეღოთ.¹⁷⁷ მაგრამ შექმნილ სიტუაციაზე მთავრობას ტფილისში თავისი თვალსაზრისი ჰქონდა. მან ტელეგრაფით ბრძანება გაუგზავნა ჩხენკელს, შეეთავაზებინა თურქებისთვის დამატებითი დათმობები, მაგრამ უნდა ეცადა მათ მიერ მოთხოვნილი ტერიტორიების თუნდაც ნაწილის შენარჩუნება, ასევე დაჟინებით მოეთხოვა ლტოლვილთა რეპატრაცია.

სანამ ამიერკავკასიის მთავრობა დროის გაჭიანურებას ცდილობდა, თურქების ჯარი აგრძელებდა შეტევის განვითარებას. ყარსის მიმართულებით სამი თურქული დივიზია (მე-9-ე, მე-10-ე, 36-ე) მოძრაობდა ქალაქ სარიყამიშისკენ, რომელსაც იცავდა 13000 სომეხი გენერალ ნაზარბეკოვის მეთაურობით.¹⁷⁸ თურქებმა შეტევა ვერიშანზე შემოვლით განახორციელეს. იქ თურქების გზაზე იდგა 2000 ქვეით მოხალისეთა ბრიგადა პოლკოვნიკ მორელის მეთაურობით. სარიყამიშის გარშემო ორი დღის ბრძოლის შემდეგ 5 და 6 აპრილს ნაზარბეკოვის ცამეტმა ბატალიონმა ნოვოსელიმისკენ დაიხია, მორელის მოხალისეებმაც დატოვეს ვერიშანი.¹⁷⁹ 10 აპრილისთვის სომხების თავდაცვის ხაზი, რომელზედაც ყარსის მისადგომებს 8500 ჯარისკაცი და ოფიცერი იცავდა, ნოვოსელიმის გავლით ენგიჯადან¹⁸⁰ თიგნისამდე¹⁸¹ გადიოდა. სომხების მარჯვენა ფლანგზე ადგილობრივი მუსლიმანების ირეგულარული

¹⁷⁷ Hovannisian, *op.cit.*

¹⁷⁸ ნაზარბეკოვის ჯარი შეიცავდა ალექსანდროპოლიდან გადაგზავნილ მე-3-ე და მე-7-ე პოლკებს.

¹⁷⁹ Allen, Muratoff, p. 464.

Кадиишев, с. 48.

¹⁸⁰ სოფელი აზერბაიჯანის რესპუბლიკის შარურის რაიონში.

¹⁸¹ ახლანდელი ქალკანყალე – სოფელი დასავლეთ სომხეთის პროვინცია აირარატში (ახლა თურქეთშია).

რაზმებით გაძლიერებული მე-5-ე და მე-10-ე ოტომანური დივიზიების ნაწილები ოლთისის ოკრუგის გავლით მარშით მიდიოდნენ არტანის მიმართულებით.

შავი ზღვის მიმართულებით ოსმალთა მე-3-ე არმიის 37-ე კავკასიური დივიზიის ნაწილები, გაძლიერებული ლაზი მოხალისეებითა და აჭარელი ამბოხებულებით, ბათუმს მიუახლოვდნენ. იქ ისინი ქართული კორპუსის ნაწილების შეუპოვარ წინააღმდეგობას წააწყდნენ. ამ დროს, 8 აპრილიდან 11 აპრილამდე ჯერ კიდევ ტრაპიზონში მყოფი ჩხენკელი ტფილისთან დეპეშების გაცვლა-გამოცვლით იყო დაკავებული. ის ცდილობდა მთავრობისა და მენშევიკების პარტიის ხელმძღვანელობის დარწმუნებას, დაეთმოთ ბათუმის ოლქი, რომ საქართველოს თუნდაც ნაწილი ოსმალთა გარდაუვალი შემოსევისგან გადაერჩინათ. მაგრამ მისმა არგუმენტებმა გავლენა ვერ მოახდინეს. ამასობაში ვეკიბ-ფაშამ მოითხოვა, რომ ქართველებს დაუყოვნებლივ შეეწყვიტათ წინააღმდეგობა და ჩაებარებინათ ბათუმის სიმაგრე ნავსადგურთან ერთად არა უგვიანეს 13 აპრილისა. ის ასევე მოითხოვდა ქართველების მიერ მთელი ბათუმის ოლქის დაუყოვნებლივ დატოვებას. 13 აპრილს ჩხენკელი ტელეგრაფით დაუკავშირდა გენერალ გედევანოვს (ქართული გარნიზონის უფროსს ბათუმში) და ქალაქის ჩაბარების რეკომენდაცია მისცა. ბედის ირონიით იმავე დღეს ევგენი გეგეჭკორმა (ამიერკავკასიის მთავრობის თავმჯდომარემ) დაარწმუნა სეიმი იმაში, რომ კარგად გამაგრებულ ბათუმს და მის დამცველებს თურქების იერიშის მოგერიების სრული შესაძლებლობა აქვთ.¹⁸² 14 აპრილის დილამდე გაგრძელებული მრავალსაათიანი და უაღრესად ემოციური დებატების შემდეგ სეიმის ყველა დეპუტატმა, მუსავატისტების, გუმეტისტებისა და უპარტიო მუსლიმანთა გარდა ერთხმად გადაწყვიტეს ოსმალთა ულტიმატუმზე უარის თქმა და ომის გაგრძელება. 18 აპრილს სეიმმა საომარი მდგომარეობა გამოაცხადა. მან ასევე ტრაპიზონში ამიერკავკასიის დელეგაციას ტელეგრაფით გაუზღავნა ბრძანება, დაუყოვნებლივ დაბრუნებულიყვნენ ტფილისში „იმის გამო, რომ საზავო შეთანხმება საზღვრების საკითხზე... მიღწეული არ არის“.¹⁸³ ფაქტიურად ეს ომის

¹⁸² Кадишев, стр. 48-49.

Allen, Muratoff, 464-465.

Hovannisian, pp. 152-153.

¹⁸³ Hovannisian, pp. 153-156.

გამოცხადებას ნიშნავდა. ამგვარად 1918 წლის 14 აპრილისთვის ამერიკავკასიას ჯერ კიდევ არ ჰქონდა გამოცხადებული დამოუკიდებლობა, მაგრამ საომარ მდგომარეობაში იყო ოსმალთა იმპერიასთან.

უკანასკნელი ტერიტორიების დაკარგვა დასავლეთ სომხეთში

თუმცა 1918 წლის მარტში ერზურუმის დაცემის შემდეგ დასავლეთ სომხეთის დიდი ნაწილი დაკარგული იყო (იხ. ზემოთ), სომხური ჯარის გარკვეული რაოდენობა თითქმის აპრილის პირველი კვირის ბოლომდე ჯერ კიდევ ინარჩუნებდა კონტროლს ქალაქებზე ბაიაზეთზე, ყარაქიოსზე და ვანზე. ოტომანთა იმპერიისთვის ნახევრადდამოუკიდებელი სამხრეთ კავკასიის წინააღმდეგობის გაწევის მცდელობების სრული კრახის ფონზე სომხური ნაწილები ორი დღის ბრძოლის შემდეგ იძულებული გახდნენ, ვანი დაეტოვებინათ. 7 აპრილს მათ ორ კოლონად დაიხიეს ორი განსხვავებული მიმართულებით – ჩრდილოეთით (ბაიაზეთისკენ) და დასავლეთით (სპარსეთის საზღვრისკენ). სომხურ ჯარებთან ერთად ქალაქი დატოვა სომხური ეროვნების ჯერ კიდევ ცოცხლად დარჩენილმა სამოქალაქო მოსახლეობამ.¹⁸⁴ სომხების უკან დახევის სამი დღის შემდეგ ვანში თურქები – კავკასიის მე-4-ე კორპუსის მე-5-ე დივიზია და მე-12-ე დივიზიის ნაწილები შევიდნენ.¹⁸⁵ იმავდროულად მე-12-ე დივიზიის სხვა ნაწილები მალაზკერტიდან თუთაქის გავლით ნელ-ნელა მიიწევდნენ წინ ალაშქრეთის დაბლობისკენ. 18 აპრილს მათ დაიკავეს ყარაქიოსე, აიძულეს ყარაქიოსესა და ჰინისყალას მოხალისეები, უკანდახევა დაეწყოთ ალექსანდროპოლის მიმართულებით.¹⁸⁶

ქალაქ ვანში თურქული ჯარი გადაჯგუფდა, რის შემდეგაც მე-5-ე დივიზიის ნაწილებმა დაიწყეს შელწევა ჩრდილო-აღმოსავლეთ სპსრსეთში, მოძრაობდნენ ორ კოლონად, – კოტურის ქედისკენ და

Allen, Muratoff, p. 465.

¹⁸⁴ ის სომხები, რომლებმაც ნებაყოფლობით გადაწყვიტეს ქალაქ ვანში დარჩენა ან ევაკუაცია ვერ მოასწრეს, უკლებლივ ყველა ამოწყვიტეს ოსმალმა ასკერებმა და ქურთმა ბაშიბუზუკებმა.

¹⁸⁵ Allen, Muratoff, pp. 463.

Novannisian, p.136.

¹⁸⁶ Кадишев, с. 51.

Allen, Muratoff, p. 464.

ურმიისკენ ბაშყალეს¹⁸⁷ გავლით. იმავდროულად მე-12-ე დივიზიის ქალაქ ვანში განლაგებულმა ნაწილებმა ბაიაზეთის მხარეს გადაადგილება დაიწყეს. 14 აპრილს დაიკავეს ბაიაზეთი და გააგრძელეს გადაადგილება დიადინისა¹⁸⁸ და ილდირის მხარეს.¹⁸⁹

ბათუმის დაცემა. ამიერკავკასიის დამოუკიდებლობის გამოცხადება და ყარსის დაკარგვა

ბათუმის დაცემა

ამიერკავკასიის სეიმის მიერ ოსმალთა ულტიმატუმზე უარის თქმის რამდენიმე საათის შემდეგ ბათუმის გარშემო საომარი მოქმედებები დაიწყო. სამხრეთიდან და აღმოსავლეთიდან 37-ე თურქული დივიზიის ძალებით (3000-დან 4000-მდე ოფიცერი და ჯარისკაცი ლაზი მოლაშქრეების ჩათვლით, ექვსი ქვემეხით)¹⁹⁰ და აჭარელი მოხალისეებით (ზუსტი რიცხვი ცნობილი არაა, მაგრამ სავარაუდოდ არა უმეტეს 1000 კაცისა) ბლოკირებულ, სამხედრო ტექნიკის უკანასკნელი სიტყვით გამაგრებულ ბათუმს იცავდა გარნიზონი რიცხოვნობად 10.000-დან 12.000-მდე ოფიცრითა და ჯარისკაცით, სიმაგრეში სამოცდაათი საარტილერიო ქვემეხით და ველზე ოცდაათი ქვემეხით.¹⁹¹ ზემოთმოყვანილი ციფრების შემხედვარეს შეიძლება მოეჩვენოს, რომ თურქებსა და ადგილობრივ მუსლიმან ამბოხებულებს ბათუმის ქართველი დამცველების დამლევის ოდნავი შანსიც კი არ ჰქონდათ. მაგრამ რეალური სიტუაცია ქართველებისთვის სულაც არ იყო სასიკეთო. ქართველი ჯარისკაცების საბრძოლო სულისკვეთება უკიდურესად დაბალი იყო, მნიშვნელოვანწილად ცუდი ორგანიზაციის, მეთაურობის არაპოპულარობის, დისციპლინის უქონლობის, პაციფისტური განწყობილებისა და მთავრობის მხრიდან

¹⁸⁷ ბაშყალე (თურქ. Başkale, სომხ. ადამაკერტი) ქალაქი და რაიონი მდინარე მეჯ ზავის (ევფრატის მარცხენა შენაკადი) ნაპირზე, თურქეთის აღმოსავლეთში ვანის ილში.

¹⁸⁸ ქალაქი აღრის ილში თურქეთში.

¹⁸⁹ Allen, Muratoff, p.470.

Erickson, p. 196.

¹⁹⁰ Кадишев, с.49.

Квинитадзе, с. 29.

¹⁹¹ Кадишев, с.49.

Квинитадзе, стр. 28-29.

ერთმანეთის საწინააღმდეგო ინსტრუქციების გამო. მაგალითად, 9 აპრილს, ერთ-ერთმა ქართულმა შენაერთმა ტფილისიდან მიღებული მითითებით დატოვა სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი პოზიცია სოფელ ერგეს ახლო მთის წვერზე, საიდანაც გარემოზე გაბატონება შეიძლებოდა. 14 აპრილს მიიღეს ახალი ბრძანება – დაებრუნებინათ დატოვებული პოზიცია, მაგრამ მთის წვერის ხელახლა დაბრუნება წარუმატებლად დამთავრდა. საბოლოო ჯამში იერიშების სერიის შემდეგ 1918 წლის 15 აპრილს ოსმალებმა ხელში ჩაიგდეს ქალაქი და ნავსადგური, აიყვანეს 3.600 ტყვე სიმაგრის კომენდანტის ჩათვლით. გენერალ კვინიტაძის მოგონებებიდან ორგანიზებული წინააღმდეგობის მცდელობები ქართული ჯარის მხოლოდ რამდენიმე მცირე რაზმს ჰქონდა. ასე მაგალითად, კაპიტან შავგულიძის მეთაურობით ანარიას ფორტის დამცველი 50 ჯარისკაცი ბოლომდე იბრძოდა, სანამ ტყვიამ ფორტის ცოცხლად დარჩენილი უკანასკნელი დამცველი არ მოცელა. ბათუმის დაცემის შემდეგ ქართული გარნიზონის ნარჩენებმა სოფელ მუხაესტატესა და ჩრდილო აჭარაში წმ. ნიკოლოზის ფორტისკენ დაიხიეს.¹⁹²

ქართული დაცვის მარცხენა ფლანგზე ოსმალთა დივიზიის მე-5-ე და მე-10-ე ნაწილებმა, გაძლიერებულებმა მრავალრიცხოვანი მუსლიმანი ამბოხებულებით, მარშით გაიარეს მერდენეკიდან არტანის ოკრუგზე (ქართული ეროვნული საბჭო ამ ოკრუგს საქართველოს ნაწილად თვლიდა, მაგრამ ქართულმა ჯარებმა ის უბრძოლველად დატოვეს) და 19 აპრილისთვის ქალაქ ახალციხეს მიაღწიეს. შეტაკებების სერიების შემდეგ ადგილობრივი ქართველი და სომეხი მოლაშქრეებით გაძლიერებული ქართული კორპუსის ნაწილები, გენერალ აბელ მაყაშვილის (აველ მაკაევის) მეთაურობით, ქალაქის ფარგლებში ალყაშემორტყმული აღ-მოჩნდნენ. თურქები კი უფრო იქით აწყურის მხარეს წავიდნენ, სადაც ტფილისიდან და გორიდან მოსულ ქართულ მაშველ ჯართან (მე-3-ე დივიზიის ნაწილებთან) შემხვედრ ბრძოლაში ჩაებნენ. იმავე დღეს აბასთუმანელმა ამოხებულმა მუსლიმანებმა ზეკარის

¹⁹² Allen, Muratoff, p. 465-466.

Кадишев, с. 50.

Квинитадзе, стр. 27-29.

უღელტეხილი დაიკავეს, ამით გახსნეს გზა ქუთაისის გუბერნიაში თურქული სარდლობის მიერ დაგეგმილი შეჭრისთვის.¹⁹³

ნოვოსელიმის დაცემა და ალექსანდროპოლის კონფერენცია

19 აპრილს ოსმალთა მე-9-ე, მე-10-ე და 36-ე დივიზიის ნაწილებმა ნოვოსელიმის ახლოს სომხების პოზიციებზე შეტაკებები დაიწყეს, მე-11-ე დივიზია ერზერუმის რაიონში რეზერვად დატოვეს. ნოვოსელიმის დამცველი სომხური ჯარის (დაახლოებით 9.000 ქვეითი) რაოდენობა მოწინააღმდეგის სამი დივიზიის (18.000 ქვეითი, ცხენოსანი ბაშბუზუკების ჩათვლელად, რომელთა ქვეითი რაოდენობა ცნობილი არაა), რომლებსაც არტილერიაშიც მნიშვნელოვანი უპირატესობა ჰქონდათ, შეტევის მოსაგერიებლად საკმარისი არ აღმოჩნდა. მთელი დღე-ღამის განმავლობაში შეუპოვარი ბრძოლის შემდეგ სომხებმა ყარსის მიმართულებით დაიხიეს. ბედის ირონიით გენერალმა ლებედინსკიმ (ამიერკავკასიის ყველა ჯარის მთავარსარდალი), გენერალმა ნაზარბეკოვმა და პოლკოვნიკმა შარდინიმ (საფრანგეთის სამხედრო მისიის მეთაური) ბრძოლის დაწყებამდე რამდენიმე საათით ადრე მოინახულეს ნოვოსელიმის პოზიციები და უაღრესად ოპტიმისტური დასკვნები გააკეთეს ფრონტზე მდგომარეობის შესახებ. იმავე დღის ბოლოს მათ თავიანთი აზრი გაუზიარეს სომხების ეროვნულ ასამბლეას ალექსანდროპოლში და ასამბლეის წევრებს საბოლოო გამარჯვებამდე ომის გაგრძელებისთვის ხმის მიცემის რეკომენდაცია ურჩიეს. ზუსტად ამ დროს თურქები გამარჯვებული მარშით შედიოდნენ ნოვოსელიმში.¹⁹⁴ ამის მიუხედავად სომხური კორპუსის სარდლობას, ნაზარბეკოვის ჩათვლით, სჯეროდა, რომ ყარსი არ ჩაბარდებოდა.¹⁹⁵ ამ რწმენას

¹⁹³ გიორგი მაზნიაშვილი, მოგონებანი 1917-1925; გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი, 1990, გვ. 31.

Кадишев, с. 51.

Квиниатадзе, р. 37.

Саносян, *цит. мр.*

¹⁹⁴ Allen, Muratoff, p. 465.

Kazemzadeh, p. 103.

¹⁹⁵ ლებედინსკისა და სომეხი გენერლებისგან განსხვავებით ქართველი გენერალი გიორგი კვინიტაძე, პირიქით, დარწმუნებული იყო, რომ ყარსს დაკარგავდნენ ისე, როგორც ბათუმი დაკარგეს, შესანიშნავი სიმაგრეებისა და მრავალრიცხოვანი კარგად შეიარაღებული გარნიზონის

იზიარებდნენ სომეხი პოლიტიკური და სამხედრო ლიდერების სპეციალური კონფერენციის, რომელიც ალექსანდროპოლში 20-21 აპრილს ჩატარდა, დელეგატების უმრავლესობაც. კონფერენციის მსვლელობაში კაჩაზნუნი და მისი მომხრეების მცირე ჯგუფი შეეცადნენ, დელეგატები (რომლებიც უკვე ისე იქცეოდნენ, როგორც სომხეთის თვითგამოცხადებული ჩრდილოვანი მთავრობა) ბრესტ-ლიტოვსკის ზავის პირობების გადაუდებლად მიღებაში დაერწმუნებინათ. კაჩაზნუნი ვარაუდობდა, რომ ეს ნაკლები ბოროტება იქნებოდა რესურსებისა და, ფაქტიურად, რეალური არმიის არარსებობის პირობების ძალით გარდაუვალ დამარცხებამდე ბრძოლასთან შედარებით.¹⁹⁶ მაგრამ სომეხი ხალხის ყველა სამხედრო და თითქმის ყველა სამოქალაქო ლიდერმა ოსმალთა მოთხოვნების მიღების იდეა კატეგორიულად უარყო.¹⁹⁷

ყარსის სიმაგრე თავდაცვისთვის ემზადება

1918 წლის აპრილის მესამე კვირის ბოლოს თურქული ავან-გარდები ყარსთან მივიდნენ. ამ მომენტისთვის სომხურ ჯარებს სამოვათიდან ბოზყალესა და ვლადიყარსის¹⁹⁸ გავლით კანიკიო-იმდე ხაზის გასწვრივ საკმაოდ მომგებიანი პოზიციები ეკავათ. თვით ქალაქი ყარსიც კარგად იყო გამაგრებული და მისი 6.000 დამცველის განლაგება საერთო რაოდენობით 12.000 ქვეითისა და ცხენოსნის რეგულარული თურქული ჯარისა და ადგილობრივი მუსლიმანი ამბოხებულის კომბინირებული ძალების იერიშების გამძლევის რეალურ შესაძლებლობას იძლეოდა.¹⁹⁹ ოსმალთა სარდლობა ამას შესანიშნავად ხვდებოდა და სისხლისღვრის თავის არიდების მცდელობა წამოიწყო, – ამიერკავკასიის მთავრობას

მიუხედავად კვინიტაძის აზრით ამიერკავკასიის ჯარების უმრავლესობის დაბალი მორალური სულისკვეთება გამორიცხავდა ოსმალთა შემოსევისთვის საკადრისი პასუხის გაცემის შესაძლებლობას.

¹⁹⁶ კადიშევის გამოკვლევების თანახმად 1918 წლის 14-დან 22 აპრილამდე ამიერკავკასიის სეიმმა საყოველთაო მობილიზაციის მცდელობა წამოიწყო, რაც მარცხით დამთავრდა.

¹⁹⁷ Hovannisian, p. 159.

¹⁹⁸ ვლადიყარსი – ახლანდელი კუმბეთლი, მოლოკანების ყოფილი სოფელი ყარსთან.

¹⁹⁹ Allen, Muratoff, p. 466.

Кадишев, с. 53.

ახალი „საზავო წინადადებით“ მიმართა. როგორც შემდგომმა მოვლენებმა აჩვენეს, ეს მცდელობა სავსებით გამოუვიდათ.

ამიერკავკასიის დამოუკიდებლობა გამოცხადებულია

1918 წლის 22 აპრილს, სამოვათ-კინიკიოს ხაზზე ყარსისთვის ბრძოლის დაწყებამდე რამდენიმე საათით ადრე ჩხენკელმა ვეჰიბ-ფაშასგან ტელეგრამა მიიღო მოლაპარაკებების განახლების წინადადებით. ამიერკავკასიის ლიდერებს ამ წინადადების მიღება უნდოდათ, მაგრამ ვისი სახელით უნდა გამოსულიყვნენ? ცხადი იყო, რომ ოსმალთა იმპერია ოფიციალური სტატუსის არმქონე მთავრობასთან არავითარ საზავო შეთანხმებას ხელს არ მოაწერდა. მაგრამ ომის გაგრძელებას 1877 წლის საზღვრის ფარგლებს გარეთ თურქეთის შემდგომი ექსპანსიის გამოწვევა შეეძლო. სწორედ რომ ვთქვათ, ეს უკვე აღსრულებული ფაქტი იყო, რადგან აპრილის მესამე კვირის ბოლოს ოტომანთა ჯარებმა და პროთურქულმა აჯანყებულებმა უკვე დაიკავეს ტფილისის გუბერნიის თითქმის მთელი ახალციხის მაზრა. მათ ქუთაისის გუბერნიაშიც შეაღწიეს ბათუმისა და აბასთუმნის მხრიდან, ისევე როგორც ერივანის გუბერნიაში – ბაიაზეთის მხრიდან. ყველაფერი ზემოთქმული ამიერკავკასიის დამოუკიდებლობის საკითხის სასწრაფოდ გადაწყვეტას მოითხოვდა. სწორედ ეს საკითხი წამოაყენეს დღის წესრიგში სეიმში, ვეჰიბ-ფაშას წინადადების მიღების შემდეგ მაშინვე.

ცხარე დებატების რამდენიმე საათის შემდეგ სეიმის დეპუტატების უმრავლესობა შეთანხმდა იმის შესახებ, რომ დამოუკიდებლობა აუცილებელია და 22 აპრილის საღამოს გამოცხადდა „ამიერკავკასიის დემოკრატიული ფედერაციული რესპუბლიკა“. ახალი სახელმწიფოს დაბადებიდან რამდენიმე საათის შემდეგ, მისი მთავრობის ჩამოყალიბებამდეც კი, სულ ახლახან პრემიერ-მინისტრად დანიშნულმა აკაკი ჩხენკელმა ტელეგრაფით აცნობა ვეჰიბ-ფაშას დამოუკიდებელი ამიერკავკასიის მიერ ბრესტ-ლიტოვსკის მოლაპარაკებების დებულებების მიღებისა და ზავის პირობების განსახილველად ბათუმში დელეგაციის გაგზავნის შესახებ. ტელეგრამა ასევე შეიცავდა თხოვნას, შეეჩერებინათ ყველა

სამხედრო ოპერაცია ახალი საზავო მოლაპარაკებების დამთავრებამდე.²⁰⁰

*„ამიერკავკასიის დემოკრატიული ფედერაციული რესპუბლიკის“
დროშა (1918 წ. 22 აპრილი – 26 მაისი)*

აქ აუცილებელია, აღინიშნოს, რომ ამიერკავკასიის შესაძლო დამოუკიდებლობის შესახებ საკითხი სეიმში ადრეც განიხილებოდა, – 1918 წლის თებერვალსა და მარტში, ასევე საქართველოს სოციალ-დემოკრატიული პარტიის (მენშევიკების) პარტიის კონფერენციაზე 20 აპრილს, – დამოუკიდებლობის გამოცხადებამდე 48 საათით ადრე. რუსეთისგან სრული გამოყოფის იდეას ყოველთვის უარყოფდნენ როგორც სეიმის დეპუტატების უმრავლესობა, ისე კონფერენციის დელეგატებიც. 22 აპრილის სეიმის სხდომაზეც კი ძირითადი პოლიტიკური მოღვაწეები, რომლებიც რეგიონის ყველაზე პოპულარულ პარტიებს წარმოადგენდნენ, ახალი სახელმწიფოს გაჩენის საკითხთან დაკავშირებით დემონსტრაციულად აჩვენებდნენ რწმენისა და ენთუზიაზმის უქონლობას.²⁰¹

ზემოთ მოყვანილი ფაქტები საშუალებას გვამლევვენ, ვივარაუდოთ, რომ აღწერილ დროში არც რუსული სამხრეთ კავკასიის მოსახლეობის უმრავლესობას, არც მის პოლიტიკურ ელიტას არ ჰქონდათ რუსეთისგან გამოყოფის სურვილი. ეგრეთ წოდებული

²⁰⁰ Hovannisian, pp. 159-162.
Кадишев, стр. 51-52.

Kazemzadeh, pp. 103-106.

²⁰¹ Hovannisian, pp.158-159.
Kazemzadeh, pp.103-104.

„ამიერკავკასიის დემოკრატიული ფედერაციული რესპუბლიკა“²⁰² სასოწარკვეთილების მომენტში რეგიონის თუნდაც ნაწილის თურქების გამაჩანაგებელი შემოსევისგან დაცვის მცდელობის დროს დაიბადა. ეს მდგომარეობაც ხსნის ხუთ კვირაზე ნაკლებ არსებული ახალი სახელმწიფოს დღემოკლეობას.

დამოუკიდებლობის გამოცხადების მომენტისთვის ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკის ახალი მთავრობა გარკვეულწილად აკონტროლებდა შემდეგ ტერიტორიებს: ტფილისის გუბერნიას ახალციხის მაზრის დიდი ნაწილის გამოკლებით; ქუთაისის გუბერნიას ოზურგეთის მაზრის ნაწილის გამოკლებით; მთლიანად და თითქმის მთლიანად ელიზავეტპოლისა და ერივანის გუბერნიებს; ბაქოს გუბერნიის დაახლოებით მესამედ ნაწილს, ასევე ზაქათალის ოკრუგს და სოხუმის ოკრუგის ნახევარს. სამხრეთ კავკასიაში ყველა დანარჩენი სხვა რუსული სამფლობელოები იმყოფებოდნენ ოტომანური და პროტომანური შეიარაღებული ძალების, წითელი არმიის (ბაქოს გუბერნიის 2/3, შავი ზღვის გუბერნია მთლიანად, ასევე სოხუმის ოკრუგის ნახევარი) და ანტიბოლშევიკური რუსული ლაშქრის (მულანი) ასე თუ ისე სტაბილური მეთვალყურეობის ქვეშ.

ყარსის დაცემა

ამასობაში 1918 წლის 23 აპრილის დილით თურქები ძლიერ ახლოს მივიდნენ სომხების პოზიციასთან ყარსთან და დაიწყო ამ სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი გამაგრებული ქალაქისთვის ბრძოლა. პირველმა საათებმა წარმატება ვერ მოუტანეს ოსმალთა ჯარს და გენერალ ნაზარბეკოვს მტკიცედ ჰქონდა განზრახული გამარჯვებამდე ბრძოლა. მაგრამ იმავე დღის 14 საათზე ნაზარბეკოვმა ორი დეპეშა მიიღო: ერთი – ახალი მთავრობის პრემიერ ჩხენკელისგან, მეორე – ასევე ხელახლა დანიშნული თავდაცვის მინისტრ ოდიშელიძისგან. პირველი დეპეშა გენერალს ინფორმაციას ამცნობდა დამოუკიდებელი ამიერკავკასიის დაბადებაზე. მეორე შეიცავდა ბრძანებას, დაუყოვნებლივ შეეწყვიტა თურქების წინააღმდეგ ყველა საბრძოლო მოქმედება იმავე დღის საღამოს არაუგვიანეს 5 საათისა და ოსმალთა გენერალს იაყუბ შევქი-ფაშას

²⁰² ოვანისიანის აზრით ახალი სახელმწიფო არც დემოკრატიული იყო, არც ფედერაციული, რესპუბლიკად მოხსენებაც მხოლოდ დიდი ძალდატანებით თუ შეიძლებოდა.

(ყველა თურქული ჯარის სარდალს ყარსის რაიონში) ცეცხლის შეწყვეტაზე მოლაპარაკებოდა. ნაზარბეკოვმა დეპეშა მიიღო, როცა ალექსანდროპოლში იმყოფებოდა. ის მაშინვე შეეცადა ტფილისთან დაკავშირებას განმარტების მისაღებად, მაგრამ ვერ შეძლო, რადგან სატელეგრაფო ხაზი დივერსიის შედეგად იყო დაზიანებული.²⁰³

დაახლოებით საღამოს 4 საათისთვის ნაზარბეკოვმა ტფილისიდან მიღებული ბრძანება ყარსში გადააგზავნა. მისი მიღებისას ყარსის დაცვის მეთაურმა გენერალმა დეევმა პოლკოვნიკი ნიკოლაი მორელი პარლამენტიორად გაგზავნა ოტომანთა ავანგარდის მეთაურთან, პოლკოვნიკ ქაზიმ ყარაბექირთან. თავისდა გასაოცრად დეევმა გაიგო, რომ თურქ მეთაურს შეტევის შეჩერების შესახებ არავითარი ბრძანება არ მიუღია. შედეგად ყარსის გარშემო გაჩნდა სრულიად აბსურდული სიტუაცია: გამაგრებული ქალაქის დამცველები ხელფეხმეკრულნი იყვნენ ბრძოლისგან თავის არიდების ბრძანებით, იმ დროს, როცა თურქებს ასეთი ბრძანება არ ჰქონდათ. ამან მთლიანად გაანადგურა ის, რაც ჯერ კიდევ იყო დარჩენილი დეევის სომეხი ჯარისკაცების მორალური სულისკვეთებისგან და პანიკა გამოიწვია ყარსის ქრისტიან მცხოვრებთა შორის. ქალაქი განწირული იყო და გარდაუვალ ევაკუაციას ექვემდებარებოდა, პოლკოვნიკ მორელს კი სხვა არაფერი დარჩენოდა იმის გარდა, შეხვეწნოდა მოწინააღმდეგეს, ქალაქის დამცველებისთვის აზრიანი გადავადება მიეცათ, რაც ლტოლვილებს ქალაქის დატოვების, სამხედროებს კი იარაღისა და მარაგის ნაწილის გატანისა და შედარებით წესრიგიანი უკანდახევის საშუალებას მისცემდა. მაგრამ ამ უმორჩილესი თხოვნის პასუხიც უარი იყო. კადიშევის თანახმად თურქებს ყარსის რაც შეიძლება ჩქარა დაკავება ჰირდებოდათ, იმისთვის, რომ მთლიანად მიეღოთ სიმაგრეში შენახული სამხედრო მასალის უზარმაზარი მარაგი. ეს სასიცოცხლოდ მნიშვნელოვანი იყო ცუდად შეიარაღებული და ნახევრადმშიერი მე-3-ე არმიისთვის, რომელსაც კავკასიაში კონსტანტინოპოლის პანთურანული გეგმების რეალიზაციისთვის შეტევის გაგრძელების ბრძანება ჰქონდა. ამიტომ 24 აპრილის ადრე დილით ყარაბექირის ავანგარდები ყარსისკენ დაიძრნენ. იმავდროულად არტაანის ოკრუგიდან ამზოხებული ქურთებით გაძლიერებული სხვა თურქული ნაწილები შეეცადნენ სოფელ მაცრას (მეზრას) გავლით ჩრდილო-და-

²⁰³ Hovannisian, pp. 161-164.

სავლეთიდან შემოვლითი მანევრის წამოწყებას, რომ ყარს-ალექსანდროპოლის რკინიგზა გადაეჭრათ და ქალაქიდან უკანდახევის ძირითადი გზა დაებლოკათ. ეს გეგმა ვერ მოხერხდა, რადგან გენერალმა დევმა ყარსის სიმაგრეში განლაგებული მძიმე არტილერიიდან ყარაბეჯირის ჯარზე ცეცხლის გახსნა ბრძანა და გაჩერება აიძულა. იმავდროულად გენერალ ტერ-აკოფიანის 1-ლი დივიზიის სომხურმა ნაწილებმა მაცრასთან თურქები დაამარცხეს. ამ პატარა გამარჯვებამ ყარსის დამცველებს ათასობით სომეხ და სხვა ქრისტიან ლტოლვილებთან ერთად ქალაქიდან ასე თუ ისე ორგანიზებულად უკანდახევის საშუალება მისცა. მაგრამ სურსათის და საბრძოლო და სხვა სამხედრო მასალების ზემოთ ნახსენები უმდიდრესი მარაგი დარჩათ თურქებს, რომლებიც ქალაქში 25 აპრილს შევიდნენ.²⁰⁴

28 აპრილიდან უკანდახეულმა სომხურმა ჯარმა და ლტოლვილებმა გადაჭრეს მდინარე დასავლეთ არფაჩი (ახურიანი), რომლის იქითაც ერივანის გუბერნია იწყებოდა, იმის იმედით, რომ თურქები ამის იქით არ დაედევნებოდნენ, რადგან მთელი ტერიტორია, რომელზედაც პრეტენზია ჰქონდათ თურქებს ბრესტ-ლიტოვსკის მოლაპარაკების დებულებებით, უკვე მის ჯარებს ჰქონდათ დაპყრობილი. შემდეგმა მოვლენებმა აჩვენეს, რამდენად მიამიტური იყო ამგვარი იმედი.

საბრძოლო მოქმედებები ოზურგეთთან და ჩოლოქის ბრძოლა

18 და 25 აპრილს შორის ბათუმის ჩრდილოეთით – ბათუმის ოკრუგის კინტრიშის თემში²⁰⁵ და ქუთაისის გუბერნიის ოზურგეთის მაზრის გურიანთას თემში ასევე მიმდინარეობდნენ აქტიური საბრძოლო მოქმედებები. ბათუმის დაცემის შემდეგ ოსმალთა

²⁰⁴ Allen, Muratoff, pp. 466-467.

Нованниан, pp. 164-166.

Кадишев, стр. 52-53.

Gabriel Korganoff, *La Participation des Arméniens à la Guerre mondiale sur le Front du Caucase 1914-1918* (Paris, 1927), pp. 137-156.

²⁰⁵ თემი (რუს. волость) – ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეული რუსეთის იმპერიაში, მაზრის ნაწილი.

არმიის 37-ე კავკასიური დივიზიის ნაწილებმა²⁰⁶ ადგილობრივ მუსლიმან პარტიზანებთან ერთად შავი ზღვის სანაპიროს გასწვრივ ქალაქ სოხუმის მიმართულებით შეტევის გაშლის მცდელობა წამოიწყეს. მათ გზა გადაუღობეს ქუთაისელი, სამტრედიელი, შორაპნელი და მიხაილოვოელი (ხაშურელი) მოხალისეებით გაძლიერებულმა ქართული კორპუსის ნარჩენებმა გენერალ გიორგი მაზნიაშვილის (მაზნიევის) მეთაურობით. მოხალისეები დასავლეთ საქართველოდან ქართული კორპუსის რეგულარული ნაწილებისგან, რომლებსაც დისციპლინის უქონლობა და მეთაურების უპატივცემულობა ახასიათებდათ, კონტრასტულად განსხვავდებოდნენ მაღალი საბრძოლო სულისკვეთებით, რაც წარმატების გასაღები იყო შექმნილ გარემოებაში.

მუხაესტატესა და ქობულეთიდან ჩრდილოეთით უკანდახევის შემდეგ ქართველებმა შემხვედრი ბრძოლა გაუმართეს თურქებს სოფელ შემოქმედთან და მდინარე ჩოლოქზე წმ. ნიკოლოზის ფორტის ახლოს. ჩოლოქის ბრძოლა ორ დღეს გრძელდებოდა (20-21 აპრილს) და ოსმალთა ჯარის დამარცხებით დამთავრდა. ბრძოლის მსვლელობაში თურქებმა მარტო მოკლულებით 1500 კაცი დაკარგეს და ყოველ შემთხვევაში იძულებული გახდნენ, უარი ეთქვათ სანაპიროს გასწვრივ შემდგომ შეტევაზე. შემოქმედთან ბრძოლა ქართველებისთვის ნაკლებად წარმატებული აღმოჩნდა. მისი დაწყებიდან რამდენიმე საათის შემდეგ ქართველები იძულებული გახდნენ, უკან დაეხიათ და ბრძოლის ველი დაეტოვებინათ მოწინააღმდეგისთვის, რომელმაც დღის ბოლოს ოზურგეთი – ისტორიული პროვინცია გურიის დედაქალაქი დაიკავა. 23 აპრილს ბრძოლა გაგრძელდა. შედეგად მაზნიაშვილის ჯარმა ვაშნართან დაამარცხა თურქები და ოზურგეთზე კონტრშეტევა დაიწყო. მაგრამ იმავე დღის ბოლოს იძულებული იყო ტფილისიდან მიღებული ბრძანების შესაბამისად შეეჩერებინა ყველა საბრძოლო მოქმედება: 23 აპრილს გენერალმა მაზნიაშვილმა ორი ზუსტად ისეთი დეპეშა მიიღო ჩხენკელისა და ოდიშელიძისგან, როგორც გენერალმა ნაზარბეკოვმა ყარსის ფრონტზე.²⁰⁷

²⁰⁶ კადიშევის მონაცემების თანახმად ბათუმის დაპყრობის შემდეგ თურქებმა მაშინვე გაატარეს რუსეთის ყოფილ ქვეშევრდომთა ნაწილობრივი მობილიზაცია 19 წლის ასაკიდან.

²⁰⁷ Кадишев, стр.50-51.
Квиниатадзе, с. 37.

განგაში ტფილისში და ბათუმის კონფერენციის გახსნა

ყარსის მოულოდნელი დაკარგვა შოკი იყო მთელი სომხური მოსახლეობისთვის სამხრეთ კავკასიაში. პანიკით მოცული ერივანის გუბერნია იძულებული იყო, მიეღო ათასობით დევნილი და დამარცხებული არმიის ჯარისკაცი, რომლებიც ყარსის ოლქიდან მდინარე ახურიაზე გადმოსვლით შეუწყვეტელ ნაკადად მოდიოდნენ. ახალმა ამბავმა იმის შესახებ, რომ ჩხენკელმა რუსული სომხეთის მნიშვნელობით მეორე ქალაქის უზრმოდველად დატოვების ბრძანება გასცა, მასობრივი პროტესტი გამოიწვია ტფილისში, რომელიც სომხური ეკონომიკის, კულტურისა და პოლიტიკური ცხოვრების ერთ-ერთი მთავარი ცენტრი იყო. აღშფოთებული სომხების გროვა პროტესტის ნიშნად გამოვიდა ახლადგამოცხადებული ამიერკავკასიის რესპუბლიკის დედაქალაქის ქუჩებში ჩხენკელის გადაყენების მოთხოვნითა და ღალატში მისი დადანაშაულებით. სომეხი პოლიტიკური ლიდერები, კაჩაზუნისა და ხატისოვის ჩათვლით, ქუჩის პროტესტის მონაწილეებზე არანაკლებ იყვნენ აღშფოთებულნი. მათ უარი განაცხადეს თანამდებობის მიღებაზე მინისტრთა კაბინეტში, თუ ჩხენკელი არ გადადგებოდა. სომეხი ლიდერების მოთხოვნას მნიშვნელოვანწილად მხარი დაუჭირეს ქართველმა სოციალ-დემოკრატებმა და ამიერკავკასიის ახალ მთავრობაში სეროზული კრიზისი გამოიწვიეს. საბოლოო ანგარიშით, კრიზისის გადალახვა მოხერხდა, როცა ქართველმა ლიდერებმა ჟორდანიამ, გეგეჭკორმა, რამიშვილმა და წერეთელმა პრემიერის პოსტი კაჩაზუნის შესთავაზეს. მაგრამ სომხებს არ შეეძლოთ ამ კომპრომისზე წასვლა, რამდენადაც ყველასთვის ცხადი იყო, რომ თუ კაჩაზუნი დაინიშნებოდა მთავრობის მეთაურად, თათრები და სხვა მუსლიმანები დაუყოვნებლივ გავიდოდნენ ამიერკავკასიის ფედერაციის შემადგენლობიდან, თურქები კი ნებისმიერ მოლაპარაკებაზე უარს იტყოდნენ. ფაქტიურად ეს თურქების მიერ მთელი კავკასიის დაპყრობასა და მისი სომხური მოსახლეობის მთლიანად ამოჟღეტას ნიშნავდა. ბოლოს, 26 აპრილის დილით, ჩხენკელისგან განსაზღვრული გარანტიების მიღების შემდეგ, პოლიტიკური

მაზნიაშვილი, მოგონებანი 1917-1925; გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი, 1990, გვ. 22-49.

ლიდერები დათანხმდნენ, ერთად ემუშავათ და საძულველი პრემიერ-მინისტრის გადადგომის მოთხოვნა მოეხსნათ.²⁰⁸

ყარსის ჩაბარების დროიდან დღემდე ბევრ სომეხს, რუს და საბჭოთა ისტორიკოსს აქვს ყველა საშინელებაში, რაც 1918 წელს ყოფილ რუსულ სომხეთსა და მის ხალხს დაატყდა თავს, მთლიანად ქართული პოლიტიკური ელიტის და კერძოდ აკაკი ჩხენკელის დადანაშაულების ტენდენცია. პირველი მსოფლიო ომის დასასრულს სამხრეთ კავკასიის წინაშე დამდგარი პრობლემებისადმი მსგავსი მიდგომა გამარტივებული და არც თუ ობიექტურია. აქ სრულიად მართებულია ციტირება პროფესორ რიჩარდ ოვანისიანისგან, რომელმაც მოცემულ საკითხზე შემდეგი აზრი გამოთქვა:

სომეხი ისტორიკოსების მიერ გაკრიტიკებული და მტერთან მისი საიდუმლო გარიგების გამო ლალატშიც კი დადანაშაულებული აკაკი ივანეს ძე ჩხენკელი, მიუხედავად ამისა, ყველაზე მეტად რეალისტი იყო ამიერკავკასიის პოლიტიკოსებს შორის. მას მთლიანად ესმოდა ძალოვანი პოლიტიკის სიმახვილე და მომენტის მოთხოვნილებით მზად იყო მანევრირებასა და კომპრომისზე წასვლაზე...²⁰⁹

...ადვილი არაა ჩხენკელის კრიტიკისგან თავის შეკავება ტრადიციული და ნაკლებად მართებული მეთოდებისთვის, რომელთა დახმარებითაც ის თავის მიზნებს ისახავდა, მაგრამ რეტროსპექტივაში მისი ყოველი სვლის გამართლება შეიძლება შემდეგ მიზეზთა ძალით:

- 1) *პრემიერად რომ დაინიშნა, ის ვალდებული იყო, სახელმწიფოსთვის ეხელმძღვანელა, რამდენადაც არავითარი სხვა აღმასრულებელი ორგანო იმ მომენტში არ არსებობდა...*
- 2) *22 აპრილის სხდომის მსვლელობაში სეიმმა ამიერკავკასიის მთავრობას დაავალა მოლაპარაკებების განახლება...*

²⁰⁸ Hovannisian, pp. 166-168.

²⁰⁹ Hovannisian, p. 160.

- 3) ცხადი იყო, რომ მოლაპარაკებების განახლება ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულებით დადგენილი საზღვრების მიღებას ნიშნავდა.
- 4) სომხებმა ხმა მისცეს საზავო მოლაპარაკებების გაგრძელებას, ამით უსიტყვოდ ცნეს ყარსზე და 1877 წლის რუსეთ-თურქეთის საზღვრების იქით სხვა ტერიტორიებზე უარის თქმის გარდაუვალობა.²¹⁰

ნებისმიერ შემთხვევაში, 1918 წლის თებერვლიდან ივნისამდე გაგრძელებულმა თურქეთ-ამიერკავკასიის ომმა ნათლად აჩვენა, რომ ამიერკავკასიის მუსლიმანები, რომლებიც სამხრეთ კავკასიის მოსახლეობის 44% შეადგენდნენ, ასე თუ ისე მხარს უჭერდნენ ოსმალ დამპყრობლებს. მეორე მხრივ, სამხრეთ კავკასიის ქრისტიანებმა დარაზმვასა და არსებითი გარეშე დახმარების გარეშე საკუთარი მიწების ეფექტურ დაცვაში უუნარობის დემონსტრაცია მოახდინეს. ნათქვამის შუქზე, რეგიონის თუნდაც ნაწილის გადარჩენა ოტომანთა იმპერიის შთანთქმისგან მხოლოდ მნიშვნელოვანი ტერიტორიული დათმობების ზავზე გაცვლაში ხვეწნით დაყოლიებით შეიძლებოდა. ქვემოთ აღწერილმა და გაანალიზებულმა შემდგომმა მოვლენებმა ცხადად აჩვენეს, რომ ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების მიხედვით დანაკარგი (ყარსი, არტანი და ბათუმი) მინიმალური საფასური იქნებოდა კავკასიაში ქართველი და სომეხი ხალხების განადგურებისგან გადასარჩენად.

ასე რომ მოლაპარაკების პროცესი განახლდა. 28 აპრილს ვეპიზ-ფაშამ სეიმს ინფორმაცია გაუგზავნა იმის შესახებ, რომ ოტომანთა იმპერიის მთავრობა ცნობს ამიერკავკასიის რესპუბლიკას, და რომ თურქეთის დელეგაცია ხალილ-ბეის (იუსტიციის მინისტრის და იმავდროულად საგარეო საქმეთა მინისტრის) თავმჯდომარეობით ბათუმში მოდის საზავო ხელშეკრულებაზე ხელის მოწერის მიზნით. ვეპიზი ასევე იტყობინებოდა, რომ ხალილს თან ახლავს „დელეგაცია ჩრდილო კავკასიიდან“, რომელიც ჩრდილოკავკასიელი მთიელებისა და ამიერკავკასიის რესპუბლიკის ტერიტორიების შეერთების შესახებ შეთანხმების მიღწევას იმედოვნებს.²¹¹ ერთი კვირით გვიან ამიერკავკასიის

²¹⁰ Hovannisian, p. 163.

²¹¹ თურქების იდეას დალესტნისა და ჩეჩნეთის ამიერკავკასიის რესპუბლიკასთან მიერთების შესახებ აქტიურად დაუჭირეს მხარი თათარმა

დელეგაცია აკაკი ჩხენკელის მეთაურობით ბათუმში გაემართა. მის შემადგენლობაში შედიოდნენ რეგიონის პოლიტიკური ცხოვრების ცნობილი და გავლენიანი რამდენიმე ლიდერი: ნიკოლოზ ნიკოლაძე, ჰოვანეს კაჩაზნუნი, ალექსანდრე ხატისოვი, მამედ-ჰასან ჰაჯინსკი, მამედ-ემინ რასულზადე, ფატალი-ხან ხოსკი. დელეგაციას თან ახლდნენ: გამოჩენილი პეტერბურგელი ადვოკატი და ისტორიკოსი ზურაბ ავალოვი, – ექსპერტად იურიდიულ საკითხებში, და ილია ოდიშელიძე – სამხედრო კონსულტანტად. კონფერენციას ასევე ეწვია სამი გერმანელი დამკვირვებელი: გერმანიის სამხედრო ატაშე თურქეთში გენერალი ოტო ფონ ლოსოვი, გერმანიის ყოფილი ვიცე-კონსული ტფილისში გრაფი ფრიდრიხ ფონ დერ შულენბურგი და ექსპერტი კავკასიის შესახებ ოტო ფონ ვეზენდონკი. გერმანელების დასწრება კონფერენციაზე ძალიან მნიშვნელოვანი იყო ქართველებისა და სომხებისთვის, რამდენადაც, ავალოვის გამოთქმით, ეს „სადრუნჩედ“ («намордником») გამოდგებოდა კავკასიაზე ოტომანური ამბიციებისთვის.²¹²

1918 წლის 11 მაისს ბათუმის კონფერენციამ მუშაობა დაიწყო. კონფერენცია გახსნა ხალილ-ბეიმ, რომელმაც თავისი გამოსვლა ამიერკავკასიის დამოუკიდებლობის მილოცვითა და მოლაპარაკებებზე ჩრდილოეთ კავკასიის წარმომადგენლად ჰაიდარ ბამატის (ბამატოვის) დაშვების შეთავაზებით დაიწყო.²¹³ ამ ფორმლობების დამთავრების შემდეგ ხალილმა გამოაცხადა, რომ მისი მთავრობა ვერ დაკმაყოფილდება ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების პირობებით, რადგან ქართველებმა და სომხებმა არ მიიღეს ეს პირობები ტრაპიზონში და შეიარაღებული წინააღმდეგობით შეეცადნენ თურქეთის არმიის შეკავებას. ამიტომ ბა-

დეკლარაციებმა იმის გამო, რომ ამ გეგმის რეალიზაციის შემთხვევაში კავკასიის ახალი სახელმწიფო მოსახლეობის მიხედვით უპირატესად მუსლიმანური გახდებოდა. ამ მიზეზის გამო ამ გეგმას მხარი არ დაუჭირეს არც ქართველმა, არც სომეხმა პოლიტიკოსებმა.

²¹² Авалов, стр. 34-37.

Нованнисian, pp. 172-173.

Кадишев, с. 54.

Kazemzadeh, p. 109.

²¹³ ბამატის მიერ „ჩრდილოეთ კავკასიის მთიელთა რესპუბლიკის დამოუკიდებლობის დეკლარაციაზე“ ხელის მოწერიდან ბათუმის კონფერენციის დაწყებამდე ერთი საათიც არ იყო გასული.

თუმისა და ყარსის იარაღის ძალით დაპყრობის კომპენსაციად ოსმალთა იმპერიას დამატებითი ტერიტორიული კომპენსაციები უნდა მიეღო. ოსმალთა ახალი მოთხოვნა 1877 წლის საზღვრის იქით ვრცელდებოდა და ახლა ტფილისის გუბერნიის ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრებს, ერივანის გუბერნიაში კი მთლიანად სურმალინის მაზრას და ნაწილობრივ ალექსანდროპოლისა და ეჩმიადინის მაზრებს მოიცავდა.²¹⁴ ამის გარდა თურქული მხარე მოითხოვდა დაუყოვნებლივ და სრულ კონტროლს ალექსანდროპოლ-ეჩმიადინ-ნახჭევან-ჯულფას რკინიგზის ხაზზე ჩრდილოეთ სპარსეთში ბრიტანელებთან საბრძოლველად ჯარების გადასროლის აუცილებლობის საბაზით, ასევე სამხრეთ კავკასიის ყველა სხვა რკინიგზებით სარგებლობის სრულ უფლებას მსოფლიო ომის დამთავრებამდე.²¹⁵

ზემოთ ჩამოთვლილი მოთხოვნების მიღება არა მხოლოდ უმძიმეს ტერიტორიულ დანაკარგებს, ყოფილი რუსული სომხეთის ნახევარზე მეტის ჩათვლით, არამედ ასევე ფაქტიურად ამიერკავკასიის ახალგაზრდა რესპუბლიკის სუვერენიტეტზე ოსმალთა იმპერიის სასარგებლოდ უარის თქმასაც ნიშნავდა. ამიერკავკასიის დელეგაციამ, რომლის წევრებიც ისედაც არ ეპყრობოდნენ ერთმანეთს განსაკუთრებული ნდობით, მთლიანად დაკარგა ერთიანობა კავკასიაში თურქების ბატონობის პერსპექტივის გამო. შემდგომში აზერბაიჯანელებად წოდებული კავკასიელი თათრები თურქებს განიხილავდნენ როგორც რწმენითა და ენით თვისტომებს. ისინი ასევე ღრმად იყვნენ დარწმუნებული იმაში, რომ ოსმალთა არმია ერთადერთი რეალური ძალა იყო, რომელიც თათრებს ბოლშევიკებისგან ბაქოს გუბერნიის ბრძოლით დაბრუნებასა და, შესაძლოა, დაღესტანში თავიანთი გავლენის გავრცელებაში დახმარებას შეძლებდა. ბათუმის კონფერენციაზე

²¹⁴ აქ უნდა აღინიშნოს, რომ ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრების ტერიტორია ნამდვილად შედიოდა ოტომანთა იმპერიის შემადგენლობაში 1590 წლიდან 1829 წლამდე, მაგრამ ამასთან ერივანის გუბერნიის ტერიტორია, რომელიც ხალილმა მოითხოვა ბათუმის კონფერენციის მსვლელობაში, არასდროს არ ეკუთვნოდა თურქებს, 1590 წლიდან 1639 წლამდე ოტომანთა ოკუპაციის მოკლე პერიოდის გამოკლებით.

²¹⁵ Allen, Muratoff, p. 467.

Hovannisian, p. 173.

Кадишев, с. 55.

Kazemzadeh, pp. 109-110.

ამიერკავკასიის მუსლიმანი დელეგატების პროტომანურ ორიენტაციას სტიმულს აძლევდა ელიზავეტპოლზე ბაქოს წითელი არმიის გაგრძელებული შეტევა, რომლის შეჩერების ძალა ადგილობრივ მუსლიმან მოლაშქრეებსა და „ველური დივიზიის“ თათრების პოლკს არ ჰქონდათ. ამ საკითხში თათრების ელიტის გეგმები მთლიანად ემთხვეოდნენ კონსტანტინოპოლის პანთურანულ პროექტს და აზერბაიჯანსა და თურქეთს შორის შემდგომი ალიანსისა და თანამშრომლობის დასაწყისი გახდნენ. სომეხი დელეგატები სავსებით ასახსნელ სასოწარკვეთილებას განიცდიდნენ. რაც შეეხება ქართველი დელეგატების პოზიციას, რომელსაც არცთუ ყოველთვის და არცთუ ყველაფერში იწონებდა საქართველოს საზოგადოებრივი აზრი, ის ყველაზე უკეთ ავალოვმა გამოთქვა:

ერთი სიტყვით, შეუძლებელი აღმოჩნდა საზღვრების დაცვა თურქების შემოსევისგან. მაგრამ ადვილად შეიძლებოდა დაგვეჩინებინა, რომ მტრის მიერ, მაგალითად, ბათუმის დაკავება სულაც არ შეიძლებოდა საბოლოოდ ჩათვლილიყო. ეს ომის საერთო დაბოლოებაზე იქნებოდა დამოკიდებული. თურქეთთან, მაშასადამე, არსებითად მოლაპარაკება გვიწევდა მხოლოდ ერთგვარ modus vivendi-ზე, უპირატესად ბათუმისა და ამიერკავკასიის ეკონომიკური კავშირების უზრუნველყოფაზე. მაგრამ საზოგადოებრივი აზრი საქართველოში საკითხს უკიდურესი ნერვიულობით ეხებოდა; კერძოდ კი სოციალ-დემოკრატები, რომლებსაც ბათუმში ერთ-ერთი თავიანთი მთავარი შესავალი ჰქონდათ, ყველაზე ძნელად ეგუებოდნენ იმას, რასაც ისინი – ნაადრევად და გაზვიადებულად – საქართველოსთვის სასიკვდილო დარტყმად თვლიდნენ. მათ საერთოდ რევოლუციისა და დემოკრატიის საქმისთვის ზიანისაც ეძინოდათ ამ დანაკარგისგან.²¹⁶

შექმნილ მდგომარეობაში ქართველები და სომეხები მისწრაფოდნენ, თავიდან აეცილებინათ „ზავსა და მეგობრობაზე“ ხელშეკრულების, რომელსაც მათ დაჟინებით ახვევდა თავს ხალილბეი, პირობების უსიტყვო მიღება. ისინი დიპლომატიური გაჭიან-

²¹⁶ Авалов, с. 36.

ნურებითა და შემხვედრი წინადადებებით აყოვნებდნენ მოლაპარაკებებს, კულისებსიქითა მანევრებსაც აწყობდნენ, მოლაპარაკების პროცესში გერმანიის ერთგვარ მაკლურად ჩარევას ცდილობდნენ. მაგრამ ოსმალთა დელეგაციის წევრები ურყევენი იყვნენ თავიანთ მოთხოვნებში და არანაირ ვითარებაში კომპრომისზე წასვლა არ უნდოდათ. თურქები ცდილობდნენ, რაც შეიძლება ჩქარა ემოქმედათ, ესმოდათ, რომ მესოპოტამიასა და სირიაში ბრიტანელებისა და ფრანგების შეტევების გამო დრო მათ წინააღმდეგ მუშაობს. შედეგად ამიერკავკასია შეიძლება მთლიანად აღმოჩენილიყო ოსმალთა იმპერიის გავლენის სფეროში, თუ არა კონფერენციაზე გენერალ ფონ ლოსოვის ყოფნა, რომელიც გერმანიის მთავრობის ინტერესების დაცვით აქტიურად ჩაება მოლაპარაკებების პროცესში.

ტროცკისა და კამენევის ჩასვლა ბრესტ-ლიტოვსკში ცენტრალურ დიდ სახელმწიფოებთან მოლაპარაკებაზე

ლენინი, ტროცკი, კამენევი – 1918 წლის რუსული ანტიბოლშევიკური კარიკატურები

1

Friedensvertrag
zwischen Deutschland, Oesterreich-Ungarn,
Bulgarien und der Türkei einerseits und
Rußland andererseits.

Мирный договоръ
между Германіей, Австро-Венгріей,
Болгаріей и Турціей съ одной
стороны и Россіей съ другой.

საზავო ხელშეკრულება ერთი მხრიდან გერმანიას, ავსტრია-უნგრეთს, ბულგარეთსა და თურქეთს და მეორე მხრიდან რუსეთს შორის

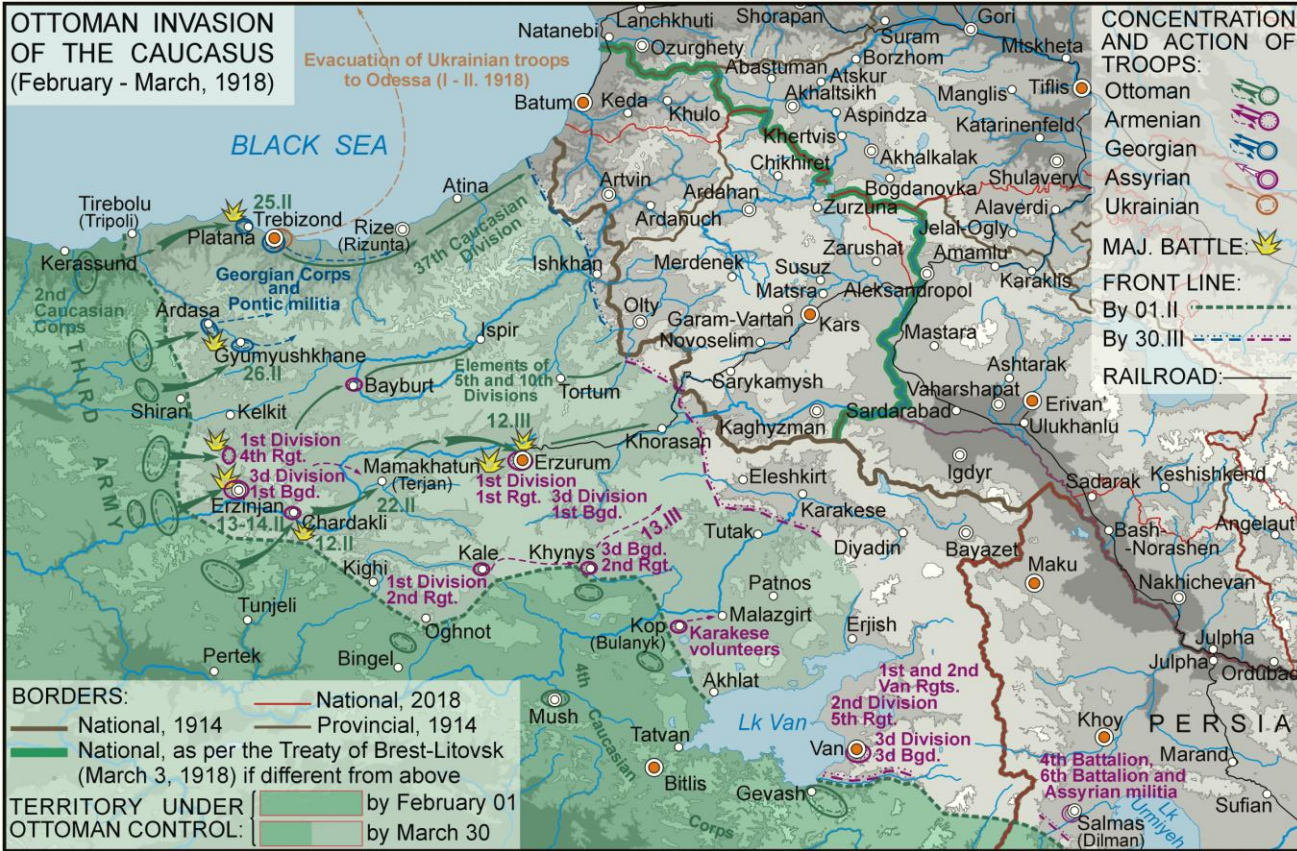
იბრაჰიმ ჰაკი-ფაშა

იაყუბ შევქი-ფაშა

მუსლიმანი ამხოხებულები კავკასიის ფრონტზე (1918 წ.). არარეგულარული კავალერიის ასეთი რაზმები პარტიზანულ ომს ეწეოდნენ ქართული და სომხური ჯარების ზურგში; ასევე მასიურად ჟლეტდნენ ქრისტიან მოსახლეობას (1918 წ.).

ოსმალთა კავალერია (1918 წ.)

ოსმალთა ქვეითი ჯარი (1918 წ.)

გენერალი თომას ნაზარბუქოვი

გენერალი ილია ოდიშელიძე

ქართული ქვეითი ჯარი (1918 წ.)

ივანეს კახაზუნნი

ალექსანდრე ხატისოვი (ხატისიანი)

სომეხი მილიცია (1918 წ.)

აკაკი ჩხენკელი

რაუფ-ბეი ორზაი თურქულ ღია ბარათზე (1918 წ.)

შტაბს-კაპიტანი ვ. დობრინინი

პორუჩიკი ბ. ხოშევი

„რუსული მუღანის“ დამცველები (1918 წ. გაზაფხული)

SOUTH CAUCASUS IN THE AFTERMATH OF THE TREATY OF BREST-LITOVSK

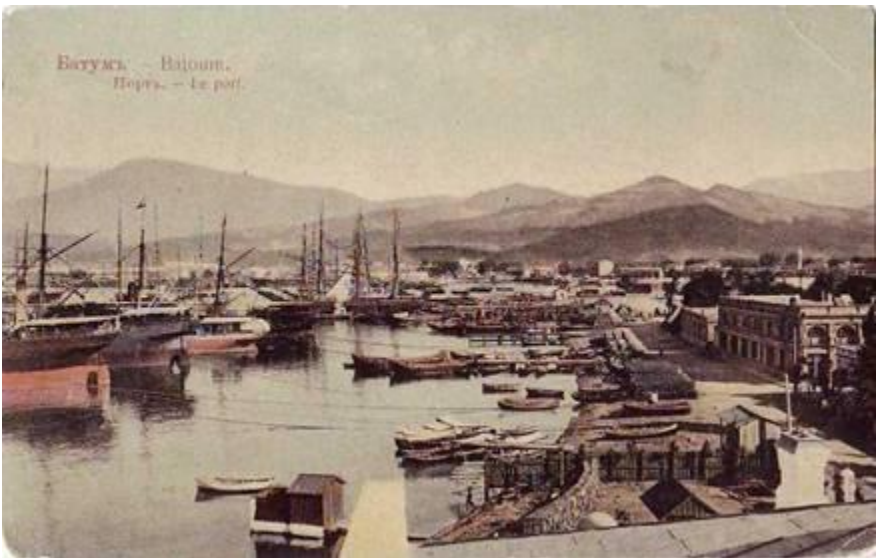

თურქების ჯარი ბათუმში შემოდის

სასტუმრო „ბელ-ვიუ“ ბათუმში, სადაც 1918 წლის აპრილში განახლდა თურქეთისა და ამიერკავკასიის მოლაპარაკება ზავზე

ბათუმის ნავსადგური (1918 წ.)

OTTOMAN INVASION OF THE CAUCASUS (April - June, 1918)

